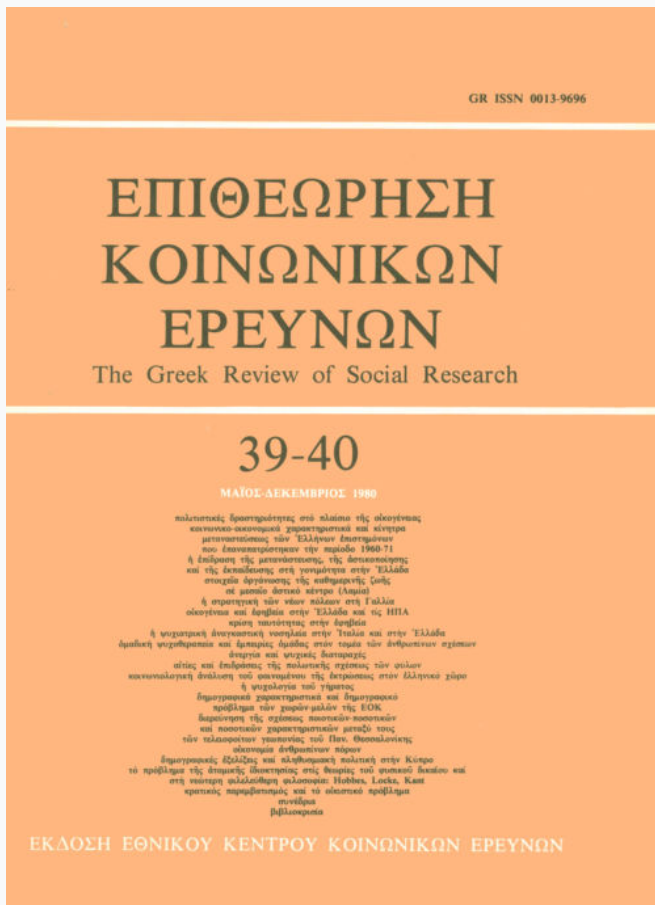

The Greek Review of Social Research

Vol 39 (1980)

39-40

Πολιτιστικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της οικογένειας: Πρώτα αποτελέσματα μια έρευνας

Γρηγόρης Γκιζέλης, Ιωάννης Μυριζάκης, Ολυμπία Πασσά-Γαρδίκη, Αφροδίτη Τεπέρογλου

doi: [10.12681/grsr.546](https://doi.org/10.12681/grsr.546)

Copyright © 1980, Γρηγόρης Γκιζέλης, Ιωάννης Μυριζάκης, Ολυμπία Πασσά-Γαρδίκη, Αφροδίτη Τεπέρογλου

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Γκιζέλης Γ., Μυριζάκης Ι., Πασσά-Γαρδίκη Ο., & Τεπέρογλου Α. (1980). Πολιτιστικές δραστηριότητες στο πλαίσιο της οικογένειας: Πρώτα αποτελέσματα μια έρευνας. *The Greek Review of Social Research*, 39, 198–220. <https://doi.org/10.12681/grsr.546>

**πολιτιστικές
δραστηριότητες
στό πλαίσιο
της οικογένειας**

πρώτα αποτελέσματα μιās έρευνας

ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΟΜΑΔΑΣ

Γρηγόρης Γκιζέλης
Ph. D., υπεύθυνος - συντονιστής

Ίωάννης Μυριζάκης
Dr. rer. pol.

Όλυμπία Πασσά-Γαρδίκη
Πτυχιούχος Φιλοσοφικής Σχολής

Άφροδίτη Τεπέρογλου
Dr. rer. pol.

Τό 1976, τό European Coordination Center for Social Science Documentation, γνωστό ως Vienna Center, έθεσε σέ έφαρμογή ένα έρευνητικό πρόγραμμα μέ θέμα τήν «κατανάλωση» τών διαφόρων μορφών τού πολιτισμικού συστήματος στις σύγχρονες κοινωνίες. Οί άντικειμενικοί σκοποί και ό τίτλος αúτου τού έρευνητικού προγράμματος καθορίστηκαν προσωρινά άπό τούς επιστήμονες, αντιπροσώπους δέκα τεσσάρων ευρωπαϊκών χωρών τής Δύσεως και τής Άνατολής, στην πρώτη συνάντησή τους πού πραγματοποιήθηκε τόν Άπρίλιο τού 1976 στη Μόσχα.

Οί τελικοί στόχοι και ή μεθοδολογία τής έρευνας όριστικοποιήθηκαν στις συναντήσεις πού έγιναν σέ διάφορες χώρες, οί όποιες συμμετείχαν στό έρευνητικό πρόγραμμα. Τήν Έλλάδα αντιπροσώπευσε σ' αυτές τις συναντήσεις ό καθηγητής Βασίλης Φίλιας, ό όποιος εξέλεγε συνδιευθυντής τής έρευνας μαζί μέ τόν Σοβιετικό Jurí Agutunjan, τόν Γάλλο Jean Cuise-nier και τόν Ούγγρο Ivan Vitanyi. Πρέπει νά σημειωθεί ότι γιά διάφορους λόγους παρέμειναν ως τό στάδιο τής διεξαγωγής τής έρευνας επτά χώρες: Γαλλία, Έλλάδα, Ίταλία, Ούγγαρια, Ρουμανία, Πολωνία, Σοβιετική Ένωση.

Στήν Έλλάδα, ομάδα τού Έθνικού Κέντρου Κοινωνικών Έρευνών, μέ υπεύθυνο-συντονιστή τόν Γρηγόρη Γκιζέλη, Ph. D., ανέλαβε τή διεξαγωγή τής έρευνας αúτης, τό ύλικό τής όποίας συγκεντρώθηκε τόν Μάιο-Ίούνιο 1979.*

Τά αποτελέσματα τής έρευνας θά έκδοθούν σέ δύο τόμους άπό τόν έκδοτικό οίκο Pergamon Press. Στόν πρώτο, πού θά δημοσιευθεί τό 1981, κάθε έθνική ομάδα παρουσιάζει μιá έκθεση μέ θέμα τις διαστάσεις: παράδοση-έκσυγχρονισμός στους τομείς τών πολιτιστικών δραστηριοτήτων, τού ρόλου τών μελών τής οικογένειας και τών αξιών κάθε χώρας. Στόν δεύτερο τόμο συγκρίνονται τά στοιχεία τής έρευνας και τών επτά χωρών άφου ύποστούν επεξεργασία μέ τή μέθοδο cluster analysis.

* Οί αναγνώστες τής Έπιθεώρησης Κοινωνικών Έρευνών έχουν ενημερωθεί σχετικά μέ τήν έρευνα αúτη άπό παλαιότερες ανακοινώσεις μας. Βλ. σχετικά: Βασίλης Φίλιας, «Κατανάλωση κουλτούρας μέσα στό πλαίσιο τής οικογένειας κάτω άπό τις συνθήκες τής τεχνολογικο-επιστημονικής επαναστάσεως», Έπιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών, τεύχος 28, 1976, 394-398. Έπίσης, Γρηγόρης Γκιζέλης, «Κατανάλωση κουλτούρας μέσα στό πλαίσιο τής οικογένειας κάτω άπό τις συνθήκες τής τεχνολογικο-επιστημονικής επαναστάσεως», Έπιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών, τεύχος 28, 1976, 398-400. Gregory Gizelis and Iliana Antonacopoulou, «Cultural Activity in the Framework of the Family and Transmission of Culture», Έπιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών, τεύχος 32, 1978, 153-160.

οί τελικοί στόχοι της έρευνας

Η έρευνα έχει ως γενικό στόχο να ανακαλύψει τις κατευθύνσεις και τις στάσεις που εμφανίζονται στη σφαίρα της πολιτιστικής ανάπτυξης υπό την επίδραση των επιστημονικών και τεχνολογικών εξελίξεων. Ειδικότερα, η έρευνα ενδιαφέρεται να προσδιορίσει α) το ρόλο των φορέων—που αναπτύχθηκαν ως αποτέλεσμα αυτών των επιστημονικών και τεχνολογικών εξελίξεων—στη μετάδοση των νέων πολιτισμικών τύπων και μορφών στο έθνικό και το διεθνές επίπεδο και β) το ρόλο της σύγχρονης οικογένειας ως συστήματος έλεγχου και πομπού κάποιων ποικιλιών των πολιτισμικών τύπων και μορφών.

μεθοδολογία της έρευνας

Κάθε ομάδα χρησιμοποίησε δύο μεθόδους. Με την πρώτη συγκεντρώθηκε δευτερογενές υλικό σχετικό με τους σκοπούς της έρευνας. Με τη δεύτερη, την εμπειρική, συγκεντρώθηκε νέο υλικό. Έπιπλέον, η εμπειρική έρευνα ακολούθησε δύο διαφορετικές τεχνικές: α) του δομημένου ερωτηματολογίου και β) των συνεντεύξεων σε βάθος, οι οποίες έγιναν σε σαράντα οικογένειες από το ίδιο δείγμα. Πρέπει να προστεθεί ότι χρησιμοποιήθηκαν δύο τύποι ερωτηματολογίων, ένας για τους γονείς και άλλος για τα παιδιά.

τά κριτήρια για την επιλογή του δείγματος

Κάθε έρευνητική ομάδα ήταν υποχρεωμένη να ακολουθήσει το ίδιο πλαίσιο επιλογής του δείγματος που αποτελείτο από πέντε βασικά στοιχεία:

I) Η βασική μονάδα της έρευνας ήταν η οικογένεια. Τα μέλη της, γονείς και παιδιά, έπρεπε να ζούν μαζί. Όποιοσδήποτε άλλος συγγενής ήταν δυνατόν να υπολογίζεται έφ'όσον ζούσε μαζί με την οικογένεια. Ακόμη το ζεύγος έπρεπε να ήταν νόμιμα παντρεμένο και να είχε ένα τουλάχιστον παιδί ηλικίας από 12-17 χρόνων.

II) Οι οικογένειες επελέγησαν από τρεις τύπους οικισμών: αγροτικό, ήμισιαστικό, αστικό.

III) Η επιλογή του δείγματος έγινε με βάση τον τομέα παραγωγής, μόνον όμως ως προς το έπάγγελμα του άνδρος.

Η δομή των υπο-δειγμάτων καθορίστηκε ως εξής: α) *αγροτικό δείγμα*: 2/3 εργαζόμενοι στον πρωτογενή τομέα και 1/3 στους άλλους τομείς παραγωγής (και η інτελλιγέντσια).

β) *ήμισιαστικό δείγμα*: 1/2 εργαζόμενοι στον πρωτογενή τομέα και 1/2 στους άλλους τομείς παραγωγής (και інτελλιγέντσια).

γ) *αστικό δείγμα*: 1/3 εργαζόμενοι στον δευτερογενή τομέα παραγωγής, 1/3 στον τριτογενή και 1/3 μέλη της інτελλιγέντσια.

IV) Ο αριθμός των οικογενειών που έπρεπε να περιληφθούν σε κάθε υπο-δείγμα κυμαινόταν από 200 ως 600. Κάθε εθνική ομάδα ήταν ελεύθερη να καθορίσει την αναλογία. Πάντως, τα υπο-δείγματα δεν θεωρήθηκαν αντιπροσωπευτικά της χώρας.

Από κάθε οικογένεια έπρεπε να ερωτηθούν ή σύζυγος και ένα παιδί ηλικίας μεταξύ 12-17 χρόνων. Ακόμη έπρεπε να ερωτηθεί το ένα τέταρτο των ανδρών-συζύγων του συνολικού αριθμού των οικογενειών του δείγματος· και ήταν απαραίτητο να υπάρχει ισομερής αντιπροσώπευση και των δύο φύλων στο πλαίσιο του συνολικού αριθμού των παιδιών σε κάθε υπο-δείγμα. V) Για να εξασφαλιστεί διαστρωμάτωση των οικογενειών σε μία βάση τριών επιπέδων—ύψηλου, μέσου και χαμηλού—άποφασίστηκε να χρησιμοποιηθούν οι μεταβλητές: εισόδημα και εκπαίδευση.

Η ελληνική ομάδα έφερε διάφορες απαραίτητες τροποποιήσεις σ' αυτό το σχήμα της δειγματοληψίας έτσι ώστε να το κάνει πιο αντιπροσωπευτικό της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας.

Χρονικοί και οικονομικοί περιορισμοί προσδιόρισαν τον αριθμό των οικογενειών που επελέγησαν, ο οποίος ανταποκρίνεται στο ελάχιστο των απαιτήσεων, δηλαδή 600 οικογένειες συνολικά. Τα ερωτηματολόγια ανήλθαν στα 1350: 600 παιδιά, 600 μητέρες και 150 πατέρες.

Ο καθορισμός των περιοχών όπου διεξήχθη η επίτοπια έρευνα έγινε, αφού ελήφθησαν υπ' όψη οι κοινωνικο-οικονομικές και γεωγραφικές ιδιαιτερότητες της χώρας.

Φυσικές ή περιβαλλοντικές διαφορές διαμορφώνουν μία πλούσια ποικιλία πολιτιστικών περιοχών σε τρόπο ώστε μία μόνο να μην είναι αρκετά αντιπροσωπευτική των εξωτερικών κοινωνικο-πολιτισμικών χαρακτηριστικών όλης της χώρας. Για να αποφευχθούν τά προβλήματα που προέρχονται απ' αυτή τη γεωγραφική ποικιλία, άποφασίστηκε να ελεγχτεί το αγροτικό και ήμισιαστικό υπο-δείγμα από περιοχές με διαφορετικό υψόμετρο. Έτσι, όρίστηκε να γίνει η έρευνα σε τρεις περιοχές: όρεινη, πεδινή, και παραθαλάσσια.

Μιά τέτοια διακρίση ήταν έπιπλέον πολύ χρήσιμη στον καταμερισμό του δείγματος του αγροτικού πληθυσμού σύμφωνα με τα επίπεδα εκπαίδευσης και εισοδήματος. Δύσκολα βρίσκει κανείς ευδιάκριτες διαφορές στο εισόδημα και την εκπαίδευση σε μία μοναδική αγροτική κοινότητα. Στην πραγματικότητα, αναγνωρίσαμε ότι ήταν πολύ δύσκολο να κατανεμηθούν οι οικογένειες ενός χωριού σε τρεις κατηγορίες, χαμηλή, μεσαία, ύψηλη, αντίστοιχα προς το εισόδημά τους, έπειδή αυτό απαιτούσε προέρευνα. Έκτος αυτού, λόγω έλλειψης χρόνου και χρημάτων, η έρευνα αυτή μπορούσε να έχει άμφίβολα άποτελέσματα για πολύ φανερούς λόγους:

α) Οι άνθρωποι είτε άρνούνται να άποκαλύψουν το εισόδημά τους σε άγνωστα πρόσωπα, κυρίως συνεν-

τευκτές πού δημιουργοῦν πάντοτε τήν ὑπόψια ὅτι εἶναι κρατικοί ὑπάλληλοι, εἴτε δέν γνωρίζουν πραγματικά τό ἀκριβές ποσό, εἰδικά οἱ γυναῖκες πού ἦσαν οἱ κύριοι πληροψηφιστές σ' αὐτή τήν ἔρευνα. β) Οἱ Ἕλληνες ἀγρότες δέν εἶναι ὑποχρεωμένοι νά δηλώσουν τό εἰσόδημά τους στήν ἐφορία· ἐπομένως δέν εἶναι ἔτοιμοι νά ἀπαντήσουν σέ ἀνάλογες ἐρωτήσεις.

Τά συγκεκριμένα χωριά καί οἱ πόλεις καθορίστηκαν σύμφωνα μέ τά ἀκόλουθα κριτήρια:

I) Μιά περιοχή χαρακτηρίζεται ὡς ὄρεινη, ἂν τό ὑψόμετρό της εἶναι τουλάχιστον 500 μέτρα πάνω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας.

II) Λόγω τοῦ σημαντικοῦ ρόλου πού παίζουν τά νησιά στό σχηματισμό τῆς γεωφυσικῆς φυσιογνωμίας τῆς Ἑλλάδας, τό δεῖγμα τῆς παράλιας περιοχῆς ἐλήφθη ἀπό τήν Κρήτη.

III) Στήν ἀρχή ἀποκλείστηκαν τά χωριά μέ σχετική ὑψηλό τουρισμό, ἀφοῦ ὁ τουρισμός ἀποτελεῖ παράγοντα πού ἀσκεῖ μεγάλη ἐπίδραση καί ἀλλοιώνει τό πολιτισμικό σύστημα στόν τόπο στόν ὁποῖο «εἰσβάλλει». Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ ἀρχική ἀπόφαση ἄλλαξε, ἐπειδή ἔγινε κατανοητό ὅτι δέν ἦταν δυνατόν νά ἀγνοηθεῖ μιά τόσο σημαντική πλευρά τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς πραγματικότητας.

IV) Χιονισμένα βουνά, σχετικά φτωχά ὄρενά μέρη, καλύτερα ἀρδευόμενα λιβάδια εἶναι μερικοί ἀπό τους φυσιογραφικούς παράγοντες πού ἐπηρεάζουν τό εἶδος τῶν πῶ σημαντικῶν προϊόντων καί διαφοροποιοῦν τόν τρόπο ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Π.χ., αὐτοί πού μαζεύουν τίς ἐλιές δαπανοῦν λιγότερο χρόνο στά χωράφια τους ἀπό ὅσο οἱ γεωργοί ἢ οἱ κηπουροί, πού ἀσχολοῦνται μέ τήν καλλιέργεια διαφόρων φυτῶν. Ἐπομένως, ἔχουν περισσότερο χρόνο γιά τά τόν ἀφιέρωσαν σέ κοινωνικο-πολιτιστικές δραστηριότητες ἢ σέ μιά δεύτερη ἐργασία στό δευτερογενή ἢ τριτογενή τομέα. Μποροῦμε νά υποθέσουμε ὅτι ὅσοι παράγουν ἐλιές εἶναι περισσότερο πρόθυμοι νά δεχθοῦν πολιτιστικές καί κοινωνικές ἀλλαγές ἀπό ἄλλους παραγωγούς ἀγροτικῶν προϊόντων.

Τό ἀγροτικό δεῖγμα ἐλήφθη ἀπό περιοχές ὅπου καλλιεργοῦνται ὀρισμένα βασικά προϊόντα γιά τήν ἐλληνική γεωργική οἰκονομία, καθώς ἐπίσης ἀπό δασώδεις περιοχές, ὑπόγειες λῶφον καί παραθαλάσσια μέρη, ὅπου οἱ κάτοικοι ἀσχολοῦνται μέ τήν κτηνοτροφία, τήν ὑλοτομία ἢ τήν ἀλιεία.

V) Λόγω τῆς γνωστῆς μαζικῆς ἐξόδου τοῦ ἐλληνικοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τίς πόλεις ἀπό τό 1950, ἀποφασίστηκε νά ληφθεῖ τό δεῖγμα ἀπό χωριά μέ μικρές σχετικά ἀπώλειες σέ ἀνθρώπινο δυναμικό. Ἐπιπλέον, ἀποφασίστηκε νά βρισκονται τά χωριά αὐτά κοντά σέ μιά κοινόπολη πού νά ἀναποκρίνεται στά κριτήρια πού ἐθέθησαν γιά τίς ἡμισιαστικές κοινότητες.

Ἡ ἔθνική Στατιστική Ὑπηρεσία υἱοθετεῖ τόν ὄρο «ἡμισιαστικός», πού τόν θεωρεῖ ἰσότιμο μέ τόν ὄρο «μεταβατικός», γιά πόλεις μέ πληθυσμό 2.000-9.999 κα-

τοίκους, καί χρησιμοποεῖ τόν ὄρο «ἀστικός» γιά τίς πόλεις μέ πληθυσμό περισσότερο ἀπό 10.000 κατοίκους.

Τά κριτήρια γιά τόν καθορισμό τῶν περιοχῶν πού βρισκονται σέ μεταβατικό στάδιο ἀναπτύξεως εἶναι τά ἀκόλουθα:

α) Ἡ ἑκατοστιαία ἀναλογία τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στόν πρωτογενή τομέα ἔπρεπε νά εἶναι μεταξύ 40-50% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ.

β) Μερικά ἐργοστάσια ἢ βιοτεχνίες ἔπρεπε νά ὑπάρχουν στή γύρω περιοχή.

γ) Ὁ πληθυσμός ἔπρεπε νά αὐξάνεται. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι, στό 1971, 11,6% τοῦ συνολικοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ ζοῦσε σέ ἡμισιαστικές περιοχές καί κατά τή μεταπολεμική περίοδο, ἐξελίσσεται μέ ρυθμό κάτω τοῦ φυσιολογικοῦ.

Ἐπάρχει φανερή σύγκρουση μεταξύ τῶν κριτηρίων α καί γ ἐφόσον πόλεις μέ πολύ ὑψηλή ἀναλογία τῶν κατοίκων τους στόν πρωτογενή τομέα, ἔχουν κατά κανόνα μειωνόμενο πληθυσμό. Περιπτώσεις ὅπου τά κριτήρια α καί γ συνυπάρχουν εἶναι σπάνιες, τουλάχιστον στήν Ἑλλάδα.

Ἀπό τίς ἐλληνικές πόλεις πού ὑπερβαίνουν τους 10.000 κατοίκους, τέσσερις μόνο παρουσίαζαν τίς συνθήκες πού ἀπαιτοῦσαν οἱ ὁδηγίες γιά τή δομή τῶν ἐπαγγελματιῶν. Ἐνα δεῖγμα ἀπ' αὐτές τίς τέσσερις πόλεις δέν θά ἦταν δυνατόν νά κανένα τρόπο νά θεωρηθεῖ ἀντιπροσωπευτικό τῶν περιοχῶν πού βρισκονται σέ μεταβατικό στάδιο στήν Ἑλλάδα. Γιά νά ὑπερνηκῆθεῖ αὐτή ἡ δυσχερία τῶν δειγμάτων ἐλήφθη ἀπό πόλεις μέ πληθυσμό πού κυμαίνεται μεταξύ 2.000 καί 9.999. Μιά πόλη ἦταν ἀπαραίτητο νά ἔχει ὀρισμένα χαρακτηριστικά πού νά προσδιάξουν στήν εὐρύτερη περιοχή στήν ὁποία ἐντάσσεται.

Πρόβλημα ἀνέκυψε ὅταν ἔγινε προσπάθεια νά ληφθεῖ τό ἡμισιαστικό δεῖγμα ἀπό ὀρεινές περιοχές κι αὐτό ἐπειδή οἱ ὀρεινές πόλεις ἔχουν σχετικά μικρή ἀναλογία ἐργαζομένων στόν πρωτογενή τομέα, καί ἐπειδή πολύ λίγοι γεωργοί μποροῦν νά ἐπιβιώσουν σ' αὐτές τίς περιοχές, ἐνῶ ὑλοτομία καί βοσκά δέν τό βρίσκουν βολικό νά εἶναι ἐγκατεστημένοι σέ ἀστικό περιβάλλον.

Ἐνῶ τό ἀγροτικό δεῖγμα καί τό ἡμισιαστικό ἐλήφθησαν ἀπό τρεῖς διαφορετικές περιοχές, τό ἀστικό ἐπελέγη ἀπό τήν Ἀθήνα. Σύμφωνα μέ τά στοιχεία τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1971, ἡ πρωτεύουσα ἀντιπροσωπεύει κάτι λιγότερο ἀπό τό ἕνα τρίτο τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας. Τό 1971, 53,2% τῶν Ἑλλήνων ζοῦσε σέ πόλεις. Ἀπό τότε ὁ ἀριθμός ἔχει ἀυξηθεῖ σημαντικά. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἂν περιοριστοῦμε στά στοιχεία τοῦ 1971, ἡ Μείζων Περιοχή Ἀθηνῶν ἀντιπροσωπεύει τό 54% τοῦ συνόλου τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ. Ἀπό μιά πόλη μέσου μεγέθους λείπουν τά χαρακτηριστικά τῆς Ἀθήνας, ἡ ὁποία ἀντανακλᾷ τήν ἐλληνική ἀστική πραγματικότητα μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια.

διασπορά των δειγμάτων

Τό αγροτικό δείγμα κατανεμήθηκε σε τρεις ζώνες, ως εξής: 80 οικογένειες από μία πεδινή περιοχή, 60 από μία όρεινη και 60 από μία παραθαλάσσια. Συγκεκριμένα, στην πεδινή περιοχή τό υπο-δείγμα ελήφθη από τρία χωριά του Θεσσαλικού κάμπου. Αυτά ήσαν ή Χάλκη, οι Νέες Καρυές και τό Ζάλπειο. Στην όρεινή τό υπο-δείγμα ελήφθη από τό Λιδωρικί και τά γύρω χωριά. Τέλος, στην παραθαλάσσια περιοχή, τό υπο-δείγμα ελήφθη από τό χωριό Παλιοχώρα και Κάνδανο του νομού Χανίων. Τό ήμισιακό δείγμα ελήφθη από τίς πόλεις Φάραλα, Καρπενήσι και Κίσαμο σε άριθμούς οικογενειών 80, 60 και 60 αντίστοιχα. Τέλος, οι 200 οικογένειες του άστικού δείγματος επελέγησαν από τήν 'Αθήνα και τούς γύρω δήμους, αφού ελήφθησαν ύπ' όψη οι περιοχές με περισσότερο άνεπτυγμένο τόν έναν ή τόν άλλο τομέα παραγωγής.

Τό άρθρο αυτό καλύπτει ένα μέρος μόνο του ύλικού που συγκεντρώθηκε από τό δομημένο ερωτηματολόγιο και τίς συνεντεύξεις σε βάθος. Δεδομένου ότι λεπτομερείς αναλύσεις παρουσιάζονται στις εργασίες που θά εμφανιζώμαστε στους δύο τόμους που άναφέραμε, εδώ περιοριζώμαστε στην άνάλυση των άπλων κατανομών των ερωτηματολογίων στα όποια άπάντησαν οι μητέρες και τά παιδιά κατά κριοιο λόγο. Τό δείγμα των πατέρων, μικρό άλλωστε, βοηθητικά έχει ληφθεί και παρουσιάζεται.

α. χαρακτηριστικά των οικογενειών του δείγματος

Γιά νά κατανοηθεί ή πολιτισμική συμπεριφορά των μελών των οικογενειών του δείγματος θά παρουσιαστούν μερικά χαρακτηριστικά στοιχεία τους.

1. Οικονομικά χαρακτηριστικά

'Η οικονομική κατάσταση των οικογενειών του δείγματος θά βασιστεί στα χαρακτηριστικά: κατοικία, ιδιωτικό αυτοκίνητο και οικιακός εξοπλισμός.

1. 1. Κατοικία

'Από έρευνες γιά τήν κατοικία έχει άποδειχθεί ότι οι 'Ελληνες, άνεξάρτητα από κοινωνική τάξη, προτιμούν νά έχουν ιδιόκτητη κατοικία (90-95%).¹

'Επίσης, από τήν άπογραφή του 1971 φαίνεται ότι τό 70% του συνόλου των νοικοκυριών της χώρας βρίσκεται υπό καθεστώς ιδιοκατοικήσεως, τό 25,5% υπό καθεστώς ένοικίασεως και τό 4,5% με άλλο τρόπο.² 'Εξ άλλου, τό μεγαλύτερο ποσοστό των οικογε-

1. Ευστάθιος Σωρόκος. 'Η κατοικία στην 'Ελλάδα (συνοπτική έκθεση). ΕΚΚΕ. 'Αθήνα 1977, σ. 16.

2. Πρόγραμμα άνάπτυξεως 1976-80, Κατοικία, 'Εκθεση 'Ομάδας Κατοικίας, ΚΕΠΕ. 'Αθήνα 1976, σ. 80.

νειών της έρευνας ιδιοκατοικούν (άγροτικό 89,5%, ήμισιακό 85%, άστικό 76,5%). 'Όπως φαίνεται από τά στοιχεία που παραθέσαμε, τά ποσοστά της ιδιοκατοικήσεως στην έρευνά μας πλησιάζουν τά αντίστοιχα της άπογραφής του 1971.

'Η σημειουμένη μικρή σχετικά απόκλιση δικαιολογείται, άν ληφθεί ύπ' όψη ότι: α) τά στοιχεία της έρευνάς μας συγκεντρώθηκαν τό 1979, και είναι φυσικό νά έχει αύξηθεί τό ποσοστό της ιδιοκατοικήσεως στο χρονικό διάστημα που διανύθηκε από τήν άπογραφή του 1971· β) τό δείγμα της έρευνάς μας είναι άντιπροσωπευτικό μιάς κατηγορίας οικογενειών σε πλήρη άκμή και άνάπτυξη, ή όποια παρουσιάζει μεγαλύτερο ποσοστό ιδιοκατοικήσεως σε σχέση προς άλλες κατηγορίες.

1. 2. Κατοχή αυτοκινήτου

Στό θέμα της κατοχής αυτοκινήτου διαπιστώνεται ότι υπάρχει μεγάλη διαφορά άνάμεσα στα διάφορα υπο-δείγματα. Συγκεκριμένα, τό μεγαλύτερο ποσοστό κατόχων αυτοκινήτου συναντάται στο άστικό δείγμα με 61,5% σε αντίθεση με τό ήμισιακό (40%) και με τό άγροτικό (35,5%). Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΣΥΕ, στην περιοχή της Τέως Διοικήσεως Πρωτεύουσας, και μεταξύ των ετών 1968 και 1978, υπάρχει μία αύξηση 286,6% στο σύνολο των έπιβατηγών αυτοκινήτων (τό 1968 ύπήρχαν 111.354 και τό 1978 430.670 έπιβατηγά αυτοκίνητα).

1. 3. Οικιακός εξοπλισμός

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Οικιακός εξοπλισμός

Έργα κοινοτικής ύποδομής	Δείγματα		
	'Αγροτικό	'Ημισιακό	'Αστικό
'Αποχευτικό σύστημα	82,5	89,0	99,5
Τρεχούμενο νερό	95,5	95,5	100,0
Θερμοσίφωνας	35,0	55,0	95,5
'Ηλεκτρικό ρεύμα	98,5	99,0	100,0
Γκάζι	73,0	37,5	11,0
Κεντρική θέρμανση	1,5	8,5	65,0

'Ο Πίνακας 1 περιέχει πληροφορίες γιά τόν κοινοτικό και κυρίως γιά τόν οικιακό εξοπλισμό των νοικοκυριών της έρευνας.

'Ο κοινοτικός εξοπλισμός ποικίλλει στις διάφορες περιοχές της έρευνας. Διαπιστώνεται ότι τό τρεχούμενο νερό και τό ήλεκτρικό ρεύμα υπάρχει σχεδόν παντού με ποσοστό πάνω από 95%. Αίσθητή διαφορά μεταξύ των δειγμάτων της έρευνας συναντάται στην κεντρική θέρμανση (1,5% στο άγροτικό, 8,5% στο ήμισιακό και 65% στο άστικό δείγμα). 'Αναφορικά

μέ το άποχευτικό σύστημα, οι διαφορές μεταξύ των ύπο-δειγμάτων δεν είναι τόσο μεγάλες (82,5% στο άγροτικό, 89% στο ήμιαστικό και 99,5% στο άστικό).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Οικιακός εξοπλισμός-Ανάσεις

	Δείγματα		
	Άγροτικό	Ήμιαστικό	Άστικό
Άποχωρητήριο	59,0	80,0	99,0
Λουτρό	38,0	66,5	98,0
Τηλέφωνο	45,0	59,0	94,0
Ήλεκτρικό ψυγείο	93,5	96,0	100,0
Πλυντήριο πιάτων	2,0	1,0	19,5
Πλυντήριο ρούχων	32,5	47,5	89,0
Ήλεκτρική σκούπα	4,0	8,0	56,0
Στεγνωτήρι ρούχων	—	0,5	5,0
Τηλεόραση	83,0	88,5	96,0
Ραδιόφωνο	89,0	90,5	96,0
Πικάπ	20,0	21,5	67,5
Μαγνητόφωνο/κασετόφωνο	58,0	63,0	86,0
Ήλεκτρική ξυριστική μηχανή	10,0	12,5	45,0
Σεσουάρ	33,5	38,5	77,5

Στόν Πίνακα 2 φαίνεται ότι, από τά είδη πού κατατάσσονται στην κατηγορία των πολιτιστικών αγαθών, ή τηλεόραση και τό ραδιόφωνο παρουσιάζουν μεγάλα ποσοστά κατόχων ανεξάρτητα από τά ύπο-δείγματα. Ειδικότερα μάλιστα στην άστική περιοχή, είναι άξιοπρόσεκτα τά ποσοστά όσων έχουν περισσότερες από μία τηλεοράσεις ή ραδιόφωνα (12% και 20,5% αντίστοιχα). Ή εικόνα αυτή ενισχύεται από τά στοιχεία της Δημοσίας Έπιχειρήσεως Ήλεκτρισμού (ΔΕΗ), τά όποια άποτελούν μέσους όρους εκτιμήσεων πού έγιναν από τέσσερις μεγάλες έλληνικές βιομηχανίες σχετικά μέ οικιακές συσκευές.

Συγκεκριμένα ύπολογίζεται ότι στις 31/12/79 ύπήρχαν 2.550.000 συσκευές τηλεοράσεως.³ Σημαντικές διαφορές παρατηρούνται άνάμεσα στά ύπο-δείγματα ός πρός τά είδη: πικάπ και μαγνητόφωνο/κασετόφωνο. Μειωμένη ή παρουσία τους στο άγροτικό δείγμα, αύξάνεται στα άλλα δύο ύπο-δείγματα. Άπό την ομάδα των βασικών ήλεκτρικών ειδών μέ πρακτική χρησιμότητα, τό ήλεκτρικό ψυγείο άσχετα από ύπο-δείγμα εμφανίζεται πολύ διαδεδομένο και μέ ύψηλά ποσοστά. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τά στοιχεία της ΔΕΗ έφόσον ύπολογίζεται ότι ύπάρχουν 2.825.000 συσκευές. Στά στοιχεία της ΔΕΗ τό ήλεκτρικό ψυγείο κατέχει την πρώτη θέση μεταξύ όλων των άλλων συσκευών.

3. Το 1971 σύμφωνα μέ τά στοιχεία της άπογραφής ό αριθμός των νοικοκυριών στην Έλλάδα ήταν 2.491.916.

Στήν παρούσα έρευνα τά ποσοστά του πλυντηρίου ρούχων είναι σημαντικά, μέ ιδιαίτερη αύξηση στο άστικό δείγμα (89% έναντι 47,5% του ήμιαστικού και 32,5% του άγροτικού). Άπό τά στοιχεία της ΔΕΗ προκύπτει ότι τό πλυντήριο ρούχων είναι επίσης διαδεδομένο μέ 1.375.000 συσκευές. Έπίσης, διαπιστώνεται ότι τό στεγνωτήριο ρούχων είναι σχεδόν άνύπαρκτο στο άγροτικό και ήμιαστικό δείγμα. Το ίδιο συμβαίνει και μέ τό πλυντήριο πιάτων, πού εμφανίζεται μόνο στο άστικό δείγμα (19,5%). Οι διαπιστώσεις αυτές επιβεβαιώνονται από τά στοιχεία της ΔΕΗ σύμφωνα μέ τά όποια ύπάρχουν μόνον 65.000 συσκευές πλυντηρίων πιάτων και 23.000 στεγνωτηρίων ρούχων.

Γενικό συμπέρασμα είναι ότι τά νοικοκυριά της έρευνας παρουσιάζονται άρκετά καλά εξοπλισμένα.

2. Άτομικά χαρακτηριστικά των έρωτηθέντων

Άπό τά άτομικά χαρακτηριστικά των πληροφορητών μας (μητέρων, πατέρων, παιδιών) θά παρουσιαστούν εκείνα μόνο τά στοιχεία πού αναφέρονται στην ήλικία, στόν τόπο γεννήσεως και στο επίπεδο εκπαίδευσης.

2. 1. Ήλικία

Διαπιστώνεται ότι και στά τρία ύπο-δείγματα της έρευνας (άγροτικό, ήμιαστικό και άστικό) οι περισσότερες μητέρες έχουν γεννηθεί στη δεκαετία του 1931-1940 (ποσοστό 59%). Αυτό σημαίνει ότι, κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας, ή ήλικία τους κυμαινόταν μεταξύ 39-49 ετών. Ή άμέσως επόμενη κατηγορία είναι της δεκαετίας 1941-1950 (ποσοστό 28,5%), δηλαδή ήλικίας 29-39 ετών. Τρίτη τέλος κατηγορία είναι οι γυναίκες πού γεννήθηκαν στη δεκαετία 1921-1930 (12%), δηλαδή ήλικίας 49-59 ετών.

Οι πατέρες στο μεγαλύτερο ποσοστό (49,5%) είναι γεννημένοι στη δεκαετία 1931-1940, δηλαδή είχαν ήλικία 39-49 ετών. Δεύτερη σε σειρά έρχεται ή ομάδα της δεκαετίας του 1921-1930 (ποσοστό 36%), δηλαδή, 49-59 ετών και τρίτη ή κατηγορία της δεκαετίας 1941-1950 (ποσοστό 7,5%), δηλαδή, 29-39 ετών.

Ή ήλικία των παιδιών, όπως είχε καθοριστεί από την έρευνα, ήταν 12-17 ετών. Έγινε προσπάθεια νά ύπάρξει διασπορά των ήλικιών.

2. 2. Τόπος γεννήσεως

Ό τόπος γεννήσεως των γονέων (μητέρας και πατέρα) διαφοροποιείται στις τρεις περιοχές της έρευνας. Έτσι, στο άγροτικό δείγμα τό 95% περίπου και των δύο συζύγων έχει γεννηθεί στο χωριό. Τά αντίστοιχα ποσοστά είναι για τό ήμιαστικό δείγμα περίπου 65% και για τό άστικό 28%.

Τό υψηλότερο ποσοστό άστικής προελεύσεως και των δύο συζύγων συναντάται στην άστική περιοχή με ποσοστό που κυμαίνεται γύρω στο 65%.

Στόν τόπο γεννήσεως των παιδιών παρατηρούνται μερικές διαφορές. Προοδευτικά από τό άγροτικό στό άστικό δείγμα τά ποσοστά των παιδιών που έχουν γεννηθεί στόν πόλη αυξάνονται (άγροτικό 14%, ήμιστικό 77% και άστικό 92%).

2. 3. Έκπαίδευση τών γονέων

Τό μορφωτικό επίπεδο τών γονέων θεωρείται σημαντικό στοιχείο τής πολιτιστικής δραστηριότητας μέσα στόν οικογένεια.

Κύριο χαρακτηριστικό τών μητέρων τής έρευνας είναι οι ουσιαστικές διαφορές άφ' ενός μεταξύ τών τριών δειγμάτων ως πρός τό επίπεδο εκπαίδευσσεως και άφ' έτέρου μεταξύ τών τεσσάρων βαθμίδων εκπαίδευσσεως (Άγράμματοι, Δημοτικό, Γυμνάσιο, Άνωτέρα, Άνωτάτη) μέσα στό κάθε δείγμα.

Η κατηγορία τών άγραμμάτων γυναικών παρουσιάζεται αυξημένη στό άγροτικό δείγμα (13,5%), ενώ μειώνεται στό ήμιστικό (10%) και στό άστικό (4%). Η κατηγορία τών Γυμνασίου συναντάται σε αρκετά αυξημένο ποσοστό στό άστικό δείγμα (42,5%), ενώ αντίθετα μειώνεται στό ήμιστικό και στό άγροτικό (16,5% και 9% αντίστοιχα). Η άνωτέρα-άνωτάτη εκπαίδευση τών μητέρων παρουσιάζει επίσης σημαντικές διαφορές μεταξύ τών δειγμάτων τής έρευνας. Στόν άστικό χώρο τό ποσοστό όσων έχουν άνωτέρα-άνωτάτη εκπαίδευση είναι 19%, ενώ οι αντίστοιχοι άριθμοι για τό ήμιστικό και άγροτικό δείγμα είναι 2,5% και 0,5%.⁴

Η εκπαίδευση τών πατέρων επίσης παρουσιάζει σημαντικές διαφορές μεταξύ τών τριών δειγμάτων. Πρέπει όμως να ύπογραμμιστεί ότι βασική προδιαγραφή για τήν έπιλογή τών οικογενειών τής έρευνας ήταν τό επάγγελμα του πατέρα (Βλέπε εισαγωγή, περιγραφή δειγματοληψίας).

Δεδομένου ότι υπάρχει σχέση μεταξύ επαγγέλματος και εκπαίδευσσεως, ή κατανομή τών έρωτηθέντων ως πρός τήν εκπαίδευση δέν ανταποκρίνεται στόν εικόνα τής εκπαίδευσσεως του άνδρικού πληθυσμού τής χώρας, όπως φαίνεται στόν άπογραφή του '71.

4. Σύγκριση με στοιχεία ΕΣΥΕ (Άπογραφή πληθυσμού 1971)

α) *στός άγροτικές περιοχές* οι γυναίκες κατά 50,6% δέν έχουν αποφοιτήσει από τό δημοτικό. Τό 38,5% είναι άποφοιτες δημοτικού και τό 1,3% άποφοιτες μέσης εκπαίδευσσεως. Σ' αυτή πάντοτε τήν περιοχή, τό 0,5% είναι άποφοιτες άνωτάτων σχολών. β) *στός ήμιστικές περιοχές* τό 43,1% τών γυναικών δέν άποφοιτίσσε από τό δημοτικό, τό 44,8% είναι άποφοιτες δημοτικού, τό 4,5% άποφοιτες μέσης εκπαίδευσσεως και τό 1,2% άποφοιτες άνωτάτων σχολών και γ) *στός άστικές περιοχές* τό 30,2% τών γυναικών δέν άποφοιτίσσε από τό δημοτικό, τό 47,3% είναι άποφοιτες δημοτικού, τό 16,5% άποφοιτες μέσης εκπαίδευσσεως και τό 2,4% άποφοιτες άνωτάτων σχολών.

Άναλυτικά, τό ποσοστό τών άγραμμάτων άνδρών και στά τρία δείγματα παρουσιάζεται πολύ χαμηλό. Στό επίπεδο του Δημοτικού, τό υψηλότερο ποσοστό σημειώνεται στόν άγροτικό χώρο (64,5%), ενώ στόν ήμιστικό και άστικό (55,5% και 33,5% αντίστοιχα).

Τό μεγαλύτερο ποσοστό στόν περιοχή κατηγορία Γυμνασίου παρουσιάζεται στόν ήμιστικό χώρο (32%), ενώ ελαττώνεται στόν άγροτικό (28,5%) και στόν άστικό (20%).

Μεγάλες διαφορές συναντούμε μεταξύ τών δειγμάτων ως πρός τήν άνωτέρα-άνωτάτη εκπαίδευση. Έτσι, στόν άστική περιοχή τό 44,5% τών άνδρών είναι άνωτάτης εκπαίδευσσεως, ενώ στά άλλα δύο δείγματα τά ποσοστά είναι πολύ χαμηλά, 6% στόν ήμιστικό χώρο και 2% στόν άγροτικό.⁵

Η διασπορά κατά βαθμίδα εκπαίδευσσεως τών παιδιών που έρωτήθηκαν, τά όποια ήσαν ηλικίας 12-17 έτών, έχει ως εξής:

Τό 18% τών παιδιών του άγροτικού δείγματος πηγαινούν στόν τελευταία τάξη του δημοτικού ή έχουν τελειώσει τό δημοτικό. Οι αντίστοιχοι άριθμοι του ήμιστικού και άστικού είναι 6,5% και 3,5%. Στήν κατηγορία του Γυμνασίου (σμερινοτό τριταξίου και παλαιού εξαταξίου) περιλαμβάνεται τό 57% τών παιδιών του άγροτικού δείγματος, τό 60,5% του ήμιστικού και τό 67% του άστικού. Στή βαθμίδα τών δύο πρώτων τάξεων του Λυκείου βρίσκεται τό 24,5% τών παιδιών του άγροτικού δείγματος. Άντίστοιχα, οι άλλες δύο κατηγορίες είναι 32,5% (ήμιστικό) και 29,5% (άστικό).

β. συμμετοχή στόν κουλτούρα

1. Έννοια συμμετοχής

Μέ τόν όρο συμμετοχή έννοούμε στόν έρευνα αυτή α) τήν άπλή χρήση πολιτιστικών προϊόντων και β) τήν ενεργό συμμετοχή-δημιουργία σε πολιτιστικές δραστηριότητες. Στήν πρώτη περίπτωση χρησιμοποιείται ή λέξη «κατανάλωση» ή όποια άναφέρεται κυρίως στό σύγχρονα τεχνολογικά μέσα μαζικής επικοινωνίας· ειδικότερα έχει τήν έννοια τής παθητικότητας, τής κατευθυνόμενης έπιλογής, και συνδέεται με τή

5. Σύγκριση με στοιχεία ΕΣΥΕ (Άπογραφή πληθυσμού 1971)

α) *στός άγροτικές περιοχές* τό 36,9% τών άνδρών δέν έχει αποφοιτήσει από τό δημοτικό. Τό 56,4% είναι άποφοιτοι δημοτικού, τό 3% είναι άποφοιτοι μέσης εκπαίδευσσεως και τό 1,2% άποφοιτοι άνωτάτων σχολών. β) *στός ήμιστικές περιοχές* τό 30,6% δέν άποφοιτίσσε από τό δημοτικό, τό 57,6% άποφοιτίσσε από τό δημοτικό, τό 6,9% είναι άποφοιτοι μέσης εκπαίδευσσεως και τό 2,6% άποφοιτοι άνωτάτων σχολών γ) *στός άστικές περιοχές* τό 18,9% δέν άποφοιτίσσε από τό δημοτικό, τό 54,1% άποφοιτίσσε από τό δημοτικό, τό 19,2% είναι άποφοιτοι τής μέσης εκπαίδευσσεως και τό 6,5% άποφοιτοι τών άνωτάτων σχολών.

βιομηχανοποιημένη κουλτούρα τοῦ κέρδους καί τῆς ψυχαγωγίας.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι δέν ἐξετάζεται ἐδῶ ἡ συμμετοχή στήν ὀργάνωση καί στή χάραξη πολιτιστικῆς πολιτικῆς.

2. Τεχνολογία καί Κουλτούρα

Ἡ ἔντεχνη προφορική ἐπικοινωνία τῶν ἀνθρώπων ἔδωσε τή θέση της στή γραπτή, γιά νά φθάσουμε σήμερα στήν ὀπτικοακουστική πού βασίζεται στήν ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας καί προϋποθέτει ἐπιστημονικο-τεχνολογικό προσανατολισμό τοῦ πολιτισμοῦ. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά ἐπιβληθεῖ καί νά διαδοθεῖ ἕνα κυρίαρχο πολιτισμικό σύστημα, ἀφοῦ παραμερίστηκαν ἄλλα συστήματα καί καθιερώθηκαν τύποι καί πρακτικές ἐπικοινωνίας μέ τό χαρακτηριστικό τῆς ἀνισότητος καί τῆς παθητικότητας.⁶

ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἡ μαζική ἐπικοινωνία ὡς βάση τῆς ἀναπτύξεως, ὅπως αὐτή διαμορφώθηκε τίς τελευταίες δεκαετίες, συνέτεινε μαζί μέ ἄλλους παράγοντες στήν ἐξαφάνιση τῶν ἔθνικων καί τοπικῶν πολιτισμῶν καί στή βαθμιαία ἐξάλειψη τῶν πολιτισμικῶν ἰδιαιτεροτήτων, στοιχεῖα τά ὁποῖα παρέβλεπε ἡ παλιότερη ἔννοια τῆς ἀναπτύξεως. Σ' αὐτό τό εἶδος τῆς ἀναπτύξεως τά μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας θεωρήθηκαν μιά πολύ ἰσχυρή δύναμη, διότι μνηροδοῦσαν νά μεταδώσουν ἀστραπιαία σέ μεγάλες μάζες λαοῦ πληροφορίες καί μηνύματα. Σήμερα πού ἡ ἀνάπτυξη ἀντιμετωπίζεται πολυδιάστατα (καί ὄχι μόνο ἀπό τήν οικονομική πλευρά), μεταβάλλεται καί ὁ ρόλος τῶν μαζικῶν ἐπικοινωνιακῶν μέσων τά ὁποῖα ἐπαναξιολογοῦνται καί συντάσσονται μέ διάφορους κοινωνικούς παράγοντες.

Ἡ ἔννοια «μαζικός» ἐπεκτείνωμένη ἀπό τήν κοινωνία καί τήν κουλτούρα στήν ἐπικοινωνία παίρνει διπλή σημασία. Ἡ μιά χρήση της, πού «προέρχεται ἀπό τήν ἀδυναμία προσδιορισμοῦ ἢ ἀναγνωρίσεως ἑνός ἐπεξεργασίμου ἐπικοινωνιακοῦ συστήματος μέσα σέ μιά πολύ μεγάλη ομάδα»,⁷ ἀφορᾶ στό κοινό τό ὁποῖο ἔμμεσα χαρακτηρίζει ἀρνητικά ὡς «ἀνόητο, ἀσταθές, εὐκολοεπηρεαζόμενον».⁸

Ἡ ἄλλη ἔννοια τοῦ ὄρου «μαζική ἐπικοινωνία» δέν ἀφορᾶ στό κοινό, ἀλλά στό τεχνολογικά καί θεσμικά θεμελιωμένο σύστημα παραγωγῆς καί διαδόσεως τῶν μηνυμάτων στίς βιομηχανικές κοινωνίες.⁹

Ἡ μαζική ἐπικοινωνία συνδέθηκε μέ τήν τεχνολογία στήν ἀνάπτυξη τῆς ὁποίας βασίστηκε. Σύγχρονα

πολιτιστικά προϊόντα, ὅπως ἡ τηλεόραση, ὁ κινηματογράφος, τό ραδιόφωνο, ὀφείλονται στήν πρόοδο τῆς τεχνικῆς.

Τά τεχνολογικά πολιτιστικά μέσα ἐπικοινωνίας θεωρήθηκε ὅτι καλλιεργοῦν, ἀντίθετα πρὸς τίς παραδοσιακές πολιτισμικές μορφές, τήν παθητική συμμετοχή τοῦ κοινού, τό ὁποῖο ἐφόσον δέν ἔχει τή δυνατότητα ἄμεσης ἀντιδράσεως, μετατρέπεται σέ ἄπλο καί ἀδρανῆ δέκτη μορφῶν κουλτούρας πού συχνά εἶναι ξένες πρὸς τό δικό του πολιτισμικό σύστημα.

Παράλληλα ὁμοί οἱ σύγχρονες τεχνολογικές ἀνακαλύψεις συνέβαλαν στήν ἀνανέωση καί ἀνάπτυξη παραδοσιακῶν πολιτιστικῶν τομέων, ὅπως τό θέατρο, ἡ μουσική, τά μουσεῖα, διάφορες ἀτομικές καλλιτεχνικές δραστηριότητες.

3. Μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας

3. 1. Τηλεόραση

Στά μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας κατατάσσονται ἡ τηλεόραση, τό ραδιόφωνο, ὁ κινηματογράφος, ὁ τύπος. Τά τρία πρῶτα εἶναι προϊόντα ἠλεκτρονικῆς τεχνολογίας καί φορεῖς τοῦ νεότερου εἶδους κουλτούρας, ἐνῶ ὁ τύπος ἀντιστοιχεῖ στή γραπτή κουλτούρα.

Ἡ τηλεόραση κατέχει τήν πρώτη θέση στά τεχνολογικά μέσα ἐπικοινωνίας. Ἡ διάδοσή της καί ἡ χρήση της ἔχουν σήμερα γενικευθεῖ καί στήν Ἑλλάδα μάλιστα σέ πολύ μικρό χρονικό διάστημα, ἂν σκεφθεῖ κανεῖς ὅτι ἡ τηλεόραση στή χώρα μας ἐμφανίστηκε τό 1968 (σήμερα, σύμφωνα μέ τά ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας, εἶναι κάτοχοι τηλεοράσεως στίς ἀγροτικές περιοχές 83%, στίς ἡμιαστικές 88,5% καί στίς ἀστικές 96%. Στίς τελευταίες εἰδικά παρουσιάζεται καί τό φαινόμενο τῆς διπλῆς συσκευῆς στό ἴδιο νοικοκυριό, σέ ποσοστό 11%).¹⁰

Ἡ τηλεόραση στό πρῶτο στάδιο τῆς εἰσόδου της στά σπίτια συγκέντρωσε τήν οἰκογένεια γιά τήν ὁποία ἔγινε τό κύριο ψυχαγωγικό μέσον. Σέ δεύτερη φάση ἡ ἀγορά δύο ἢ περισσότερων τηλεοπτικῶν συσκευῶν μέσα στό σπίτι μετέβαλε τόν τρόπο παρακολούθησεως ἀπό τά μέλη τῆς οἰκογένειας καθιερώνοντας τήν ἀτομική παρακολούθηση. Εἰδικότερα, ἐνισχύθηκε ἡ κοινή παρακολούθηση τῶν συζύγων ἀπό τή μιά μεριά καί τῶν παιδιῶν ἀπό τήν ἄλλη. Ἡ συνέπεια ἦταν νά γίνει διαχωρισμός τῶν ἐνηλίκων ἀπό τά ἀνήλικα μέλη τῆς οἰκογένειας καί ἐπομένως νά μεταβληθεῖ ὁ ρόλος τῆς τηλεοράσεως ὡς ἐνωτικοῦ τῆς οἰκογένειας.¹¹

Οἱ ἐπιδράσεις τῆς τηλεοράσεως στήν οἰκογένεια ἔχουν μελετηθεῖ στίς ξένες χώρες καί συστηματικά

10. Βλέπε σχετικά, στό α:1.3.

11. Βλέπε σχετικά: Γρηγόρης Γκιζέλης, Ἐκθεση γιά τή σκοπιμότητα ἰδρύσεως κρατικῆς σχολῆς κινηματογράφου καί τηλεοράσεως, ΕΚΚΕ, Ἀθήνα 1977, σ. 28.

6. Lawrence Grossberg, «Interpreting the 'Crisis' of Culture in Communication Theory», *Journal of Communication*, Vol. 29 (1), 1979, 62, 65.

7. Robert Escarpit, «The Concept of 'Mass'», *Journal of Communication*, Vol. 27 (2), 1977, 45.

8. John Corner, «Mass' in Communication Research», *Journal of Communication*, Vol. 29 (1), 1979, 27.

9. Ὁ.π., σ. 29-30.

στην 'Αμερική, όπου η τηλεόραση μετέβαλε ριζικά τον τρόπο καταναλώσεως του χρόνου¹² με ανάλογες κοινωνικές συνέπειες. Στην 'Ελλάδα οι σχετικές έρευνες είναι σχεδόν άνυπαρκτες,¹³ αν εξαιρέσει κανείς την έρευνα του ΕΚΚΕ: «Χαρακτηριστικά και Τάσεις των 'Αθηναίων Τηλεθεατών» (1976), καθώς και διάφορες σφυγμομετρήσεις άκροαματικότητας που διενεργούνται από ιδιωτικούς κυρίως φορείς, που όμως δεν μελετούν το θέμα σε σχέση με την οικογένεια.

Από τα στοιχεία της παρούσας έρευνας φαίνεται ότι παρακολουθούν καθημερινά τηλεόραση τα 2/3 περίπου των μητέρων και στα τρία δείγματα με μικρή μείωση στην αστική περιοχή. Έλαττωμένη ως προς τις γυναίκες παρουσιάζεται η ημερήσια παρακολούθηση τηλεόρασης από τους πατέρες. Το ποσοστό των γυναικών που δεν βλέπουν καθημερινά τηλεόραση είναι ύπολογοίμο (1/3 περίπου για τον άγροτικό και ήμισιακό χώρο και 2/5 για τον αστικό). Γύρω στα μισά παιδιά (56%, 51,5% και 42% αντίστοιχα για τα τρία δείγματα) βλέπουν τηλεόραση σε καθημερινή βάση.

Είναι αξιοσημείωτο ότι για ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της έρευνας η τηλεόραση δεν αποτελεί καθημερινή ψυχαγωγία, αντίθετα με ό,τι παρατηρείται σε άλλες χώρες.¹⁴ Αυτό είναι έντυπωσιακό προκειμένου ιδίως για τις αγροτικές περιοχές, όπου η τηλεόραση αποτελεί το κύριο ψυχαγωγικό μέσο, έφθονο ή προσφερόμενες πολιτιστικές ευκαιρίες είναι ελάχιστες ή άνυπαρκτες.

Είναι ενδιαφέρον ότι οι απόκλισεις μεταξύ των δειγμάτων ως προς τη συχνότητα παρακολούθησης δεν είναι σημαντικές, πράγμα που υποδηλώνει ότι ο τόπος κατοικίας (πόλη-χωριό) δεν επηρεάζει σοβαρά την τηλενατία. 'Εκεί που θεωρείται, από διάφορους μελετητές, ότι η εισβολή της τηλεόρασης είναι μεγαλύτερη είναι τα χαμηλά από κοινωνικοοικονομική ά-

12. Στις ΗΠΑ η τηλεόραση αύξησε το χρόνο που αφιερώνεται στα mass media κατά 40%. Τα 3/4 του χρόνου που δαπανάται στα mass media είναι αφιερωμένα στην τηλεόραση. Το 1/3 του ελεύθερου χρόνου αφιερώνεται στην παρακολούθηση της τηλεόρασης. Η τηλεόραση κατέχει ως καταναλωτής χρόνο την τρίτη θέση μετά τον ύπνο και την εργασία. George Comstock, «The Impact of Television on American Institutions», *Journal of Communication*, Vol. 28 (2), 1978, 20. Επίσης, στην 'Αμερική ένας νέος ηλικίας σήμερα δεκαέξι ετών έχει δαπανήσει τουλάχιστον 15.000 ώρες από τη ζωή του βλέποντας τηλεόραση. Henri Dienneide, «Communication et éducation», *Perspectives*, X (1), 1980, 45.

13. Όσες έχουν κατά καιρούς δημοσιευθεί δεν έχουν επιστημονική μεθοδολογία.

14. Π.χ. στην 'Αμερική, «ο» ένα μεσαίο νοικοκυριό με τηλεόραση ή συσκευή είναι άνοιχτη 7 ώρες την ημέρα». George Comstock, «The Impact of Television on American Institutions», *Journal of Communication*, Vol. 28(2), 1978, 12. Στην Εβρώπη, τα παιδιά βλέπουν τηλεόραση κάθε μέρα. Στην 'Αμερική, τα παιδιά ηλικίας 10-16 ετών βλέπουν 4 ώρες την ημέρα. G. Comstock, S. Chaffer, N. Katzman, M. Mc Combs and D. Roberts, *Television and Human Behaviour*, New York: Columbia University Press, 1977, σ. 178.

ποψη στρώματα, όπου η έλλειψη υλικών ανέσεων και πολιτιστικών ευκαιριών συνδυάζεται με έλλειψη χώρου και συνωστισμό μέσα στο σπίτι. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, και ιδίως για τα παιδιά, η τηλεόραση αποτελεί πολύ ισχυρή δύναμη.¹⁵ Καθοριστικό πάντως κριτήριο στην παρακολούθηση της τηλεόρασης είναι η εκπαίδευση.

Ο βαθμός ενδιαφέροντος για τα διάφορα τηλεοπτικά προγράμματα δεν συμπίπτει αναγκαστικά με την παρακολούθηση των αντίστοιχων προγραμμάτων. Αντίθετα μάλιστα, έχει αποδειχθεί από έρευνες ότι υπάρχουν συνήθως διαφορές μεταξύ των προγραμμάτων που οι άνθρωποι ισχυρίζονται ότι προτιμούν και εκείνων που πραγματικά παρακολουθούν.¹⁶ 'Επομένως, δεν μπορούμε στη συγκεκριμένη περίπτωση να συμπεράνουμε από τις προτιμήσεις τους ποιά προγράμματα βλέπουν.

Το ενδιαφέρον όσων μητέρων έλαβαν μέρος στην έρευνα για τα ενημερωτικά-ειδήσεις έχει την ίδια σχεδόν ένταση και στα τρία δείγματα (50,5%, 58% και 53%). Ός προς τα άλλα προγράμματα, προσεγγίζουν πολύ μεταξύ τους οι προτιμήσεις άγροτικού και ήμισιακού χώρου. Σημαντικός αριθμός γυναικών και των τριών δειγμάτων (περίπου 60%) εκδηλώνει μεγάλο ενδιαφέρον για τη λαϊκή/δημοτική μουσική, τις ταινίες και τα σήριαλ. Άκολουθούν, με απόσταση όμως, τα θεατρικά και τα γυναικεία προγράμματα.

Στην 'Αθήνα η ποικιλία των προτιμώμενων προγραμμάτων είναι μεγαλύτερη. Μετά τις ταινίες (53%) μεγάλο ενδιαφέρον εκδηλώνει για τα θεατρικά προγράμματα το 45% των γυναικών της έρευνας, για τα προγράμματα σε κοινωνικά και οικονομικά θέματα το 34,5% και για τα έπιστημονικά το 34%. Για τα σήριαλ το ενδιαφέρον είναι στην 'Αθήνα αίσθητά μειωμένο (38,5%) σε σύγκριση με τα δύο άλλα υποδείγματα.

Η κατηγορία προγραμμάτων που αφήνει σχεδόν τελείως αδιάφορες τις γυναίκες είναι τα αθλητικά.

Συμπερασματικά, ο τόπος κατοικίας (πόλη-χωριό) δεν είναι στοιχείο καθοριστικό του βαθμού παρακολούθησης της τηλεόρασης: οι γυναίκες παρακολουθούν τηλεόραση περισσότερο από τους άνδρες, ενώ τα παιδιά ακολουθούν με μικρή διαφορά. Τέλος, στον άγροτικό και ήμισιακό χώρο κυριαρχούν τα ψυχαγωγικά προγράμματα.

3. 2. Ραδιόφωνο

Με την εμφάνιση της τηλεόρασης άλλαξαν οι διαστάσεις του ραδιοφώνου ως έπικοινωνιακού μέσου.

15. Elliott A. Medrich, «Constant Television: A Background to Daily Life», *Journal of Communication*, Vol. 29 (3), 1979, 174.

16. Γρηγόρης Γκιζέλης, «Χαρακτηριστικά και Τάσεις 'Αθηναίων Τηλεθεατών», *Επιβώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, τεύχος 28, 1976, 343.

Ἡ τηλεόραση πήρε τή θέση τοῦ ἔθνικοῦ μέσου καί τὸ ραδιόφωνο τοῦ τοπικοῦ, ἀφοῦ γιά ἓνα μεγάλο διάστημα τὸ τελευταῖο εἶχε παραμεριστεῖ. Ἡ δεκαετία τοῦ '70 σήμανε ἐπιστροφή στή χρήση τοῦ ραδιοφώνου τοῦ ὁποῖου οἱ λειτουργίες καί τὰ πλεονεκτήματα τοποθετήθηκαν σέ νέα βάση.

Χαμηλοῦ κόστους, σέ σχέση μέ τήν τηλεόραση, ἐπικοινωνιακὸ μέσο, τὸ ραδιόφωνο μπορεῖ νά προσγγίσει ἕνα ἐνῦρ κοινὸ στίς περισσότερες ἀναπτυσσόμενες χώρες, περιλαμβάνοντας χωριά καί φτωχὰ ἀστικά στρώματα. Σέ ἀγροτικές μάλιστα περιοχές χωρὶς ἠλεκτρισμὸ καί μέ χαμηλὸ εἰσόδημα, ἡ συσκευή τρανζίστορ προσφέρει ἕνα τρόπο ἐπικοινωνίας, ὁ ὁποῖος ἔχει τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐδκόλης προσβάσεως γιά τοὺς ἀνθρώπους.¹⁷ Φαίνεται ὅτι ἔτσι ἔχει τὴ δυνατότητα ἂν ὄχι νά κλείσει τὸ χάσμα μεταξὺ ἐλίτ καί μαζῶν, τουλάχιστον νά μὴν τὸ διευρύνει περισσότερο.¹⁸

Συγχρόνως, ἐφόσον λειτουργεῖ σέ τοπικὴ κλίμακα, μπορεῖ νά ἀπευθύνεται σέ μικρότερες ὁμάδες ἀνθρώπων (διαφορετικῶν π.χ. γλωσσικὰ ἢ γεωγραφικὰ περιοχῶν) καί νά ἐκφράζει τὶς ἀπόψεις καί τὰ ἐνδιαφέροντά τους, ἐνισχύοντας ἔτσι τήν πολιτιστικὴ ταυτότητα τῶν ὁμάδων αὐτῶν. Ἐτσι, γίνεται τὸ ραδιόφωνο πεδίο ἐκφράσεως καί ἐπαφῆς τῆς ὁμάδας· ἀνατροφοδοτούμενο δὲ ἀπὸ τὴ βάση καί χρησιμοποιώντας τὸ διάλογο καθιερώνει τὸ σύστημα ἐπικοινωνίας διπλῆς κατευθύνσεως.

Ἦστερα ἀπὸ αὐτὰ, τὸ ραδιόφωνο ἀντιμετωπίζεται ὡς τὸ «πλέον πρακτικὸ ὄργανο πρόσφορο στὴ διερεύνηση νέων δρόμων στὴν ἐπικοινωνία, σέ μιά μεγάλη καί σταθερὴ κλίμακα».¹⁹

Στὸν πληθυσμὸ τῆς παρούσας ἔρευνας εἶναι κάτοχοι συσκευῶν ραδιοφώνου 89% στίς ἀγροτικές περιοχές, 90,5% στίς ἡμισιαστικές καί 96% στὴν Ἀθήνα. Στὴν τελευταία, τὸ 1/5 περίπου τῶν οἰκογενειῶν πού ἐρωτήθηκαν ἔχει περισσότερες ἀπὸ μιά συσκευές. Ἐξ ἄλλου τὰ περισσότερα ἰδιωτικά αὐτοκίνητα, καθὼς καί τὰ ταξί καί τὰ φορτηγά, ἔχουν ἐνσωματωμένα ραδιόφωνα.

Σύμφωνα μέ τὰ στοιχεῖα τῆς ἔρευνας πού παρουσιάζουμε, τὸ ραδιόφωνο ἔρχεται δεύτερο μετὰ τὴν τηλεόραση ὡς καθημερινὴ ψυχαγωγία τῶν ἀνθρώπων. Ὅπως ὁποῖτε ὁμοῦ, ἕνα σταθερὸ καί στὰ τρία δείγματα ποσοστὸ (37,5%, 35,5% καί 35% ἀντίστοιχα) ἀκοῦει τακτικά ραδιόφωνο. Εἶναι γνωστὸ ἄλλοστε ὅτι ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ γυναικείου κυρίως πληθυσμοῦ ἀκοῦει ραδιόφωνο τὶς πρωινὲς ὥρες. Λιγότερο συχνὴ εἶναι ἡ ἀκρόαση ραδιοφώνου ἀπὸ τοὺς ἄνδρες. Ἐπίσης τὰ παιδιά καί τῶν τριῶν περιοχῶν τῆς ἔρευνας

ἀκοῦνε σέ παρόμοια μέ τοὺς γονεῖς τοὺς ποσοστὰ ραδιόφωνο.

Ὡς πρὸς τὰ εἶδη τῶν ραδιοφωνικῶν προγραμμάτων γιά τὸ γυναικεῖο πληθυσμὸ, πρῶτα σέ ἀκροατικὴτητα ἔρχονται τὰ μουσικά προγράμματα χωρὶς ὁμοῦ νά ὑπερβαίνουν τὸ μισὸ τῶν ἀπαντήσεων (50,9%, 48% καί 46,5% στίς τρεῖς περιοχές τοῦ δείγματος σημειῶνουν ὅτι ἀκοῦνε συχνά). Δεύτερα ἔρχονται τὰ ἐνημερωτικά (32%, 43% καί 28,8% ἀντίστοιχα) καί τρίτα τὰ σήριαλ. Σχετικὰ μέ τὰ τελευταία, παρουσιάζεται μεγάλη πτώση τῆς ἀκροατικότητος στὴν Ἀθήνα (5,9% ἐναντι 24,3% καί 23,5% τῶν ἀγροτικῶν καί ἡμισιαστικῶν περιοχῶν). Οἱ ἄνδρες σέ ὅλα τὰ δείγματα μένουν τελειῶς ἀδιάφοροι γιά τὰ ραδιοφωνικά σήριαλ.

Συμπερασματικά, τὸ ραδιόφωνο ἔχει τὴν ἴδια ἀπὸληξη (μικρότερη πάντως ἀπὸ τὴν τηλεόραση) καί στὰ τρία δείγματα· τὰ παιδιά ἀκοῦνε σέ ἴδια περίπου ποσοστὰ μέ τὶς μητέρες τοὺς ραδιόφωνο. Τέλος, ἡ πρώτη προσφορὰ τοῦ ραδιοφώνου ἀφορᾷ στὴ μουσική.

3. 3. Κινηματογράφος

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐμφανισεῶς του (στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας) ὁ κινηματογράφος ἀπευθύνθηκε στίς μεγάλες μάζες τῶν ἀνθρώπων καί γιά πολὺ χρόνον ἀποτέλεσε τὸ κύριον ἀντιπροσωπευτικὸ εἶδος τῆς λαϊκῆς μαζικῆς κουλτούρας. Ἡ διασκέδαση τῶν ἀνθρώπων πήρε μέ τὸν κινηματογράφον ἐπιπλέον οἰκογενειακὸ χαρακτήρα.

Ἡ ἐμφάνιση καί διάδοση τῆς τηλεόρασεως εἶχε ἀντικτυπο ὄχι μόνον στό κοινὸ τοῦ κινηματογράφου (τὸ ὁποῖο μείωσε)²⁰ ἀλλὰ καί στὴ λειτουργία του.

«Ὁ οἰκογενειακὸς κινηματογράφος ἄρχισε νά ὑποχωρεῖ καί νά ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸν κινηματογράφον τῶν διαφορῶν εἰδῶν (genres) πού ἀπευθύνεται σέ συγκεκριμένες κοινωνικὲς κατηγορίες ἀνθρώπων».²¹

Στὴν Ἑλλάδα δὲν δόθηκε ἀπὸ τὸ κράτος προτεραιότητα στὸν πολιτιστικὸ χαρακτήρα τοῦ κινηματογράφου τὸν ὁποῖο ἐνέταξε στὸν τομέα τῆς παραγωγῆς καί τὸν πῆγαγε στό Ὑπουργεῖο Βιομηχανίας. Μόλις πρόσφατα ψηφίστηκε ἀπὸ τὴ Βουλὴ καί δημοσιεύθηκε νόμος (25/9/1980) πού προβλέπει τὴ μεταφορὰ τῶν ἀρμοδιοτήτων γιά τὸν ἑλληνικὸν κινηματογράφον ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Βιομηχανίας στό Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ (Γενικὴ Διεύθυνση Πολιτιστικῆς Ἀναπτύξεως). Στὸ Ὑπουργεῖο Βιομηχανίας πάντως παραμένουν καί ὀρισμένες ἀρμοδιότητες πού σχετίζονται μέ τεχνικά καί οἰκονομικά θέματα.

20. Ἀπὸ τὸ 1968 πού ἐμφανίζεται ἡ τηλεόραση στὴν Ἑλλάδα, ὁ ἀριθμὸς τῶν κατ' ἔτος διατιθεμένων εἰσιτηρίων τῶν κινηματογράφων πέφτει σταθερὰ γιά νὰ φθάσει ἀπὸ 137.400.996 τὸ 1968 σέ 34.200.247 τὸ 1978 (Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος, ΕΣΣΥ, Ἀθήνα 1979).

21. Γρηγόρης Γκιζέλης, Ἐκθεση γιά τὴ σκοπιμότητα ἰδρύσεως κρατικῆς σχολῆς κινηματογράφου καί τηλεόρασεως, ΕΚΚΕ, Ἀθήνα 1977, σ. 28.

17. Henry R. Cassirer, «Radio as the People's Medium», *Journal of Communication*, Vol. 27(2), 1977, 156.

18. Everett M. Rogers, «The Rise and Fall of the Dominant Paradigm», *Journal of Communication*, Vol. 28 (1), 1978, 69.

19. H. Cassirer, ὁ.π., σ. 157.

Μολονότι ο κινηματογράφος είναι πολύ διαδεδομένος, αν εξαίρεσει κανέναν τα πολύ μικρά μέρη, στά στοιχεία της έρευνας παρουσιάζεται το φαινόμενο ξένα μεγάλοι αριθμός μετρήων να μην έχει επισκεφθεί καθόλου τον κινηματογράφο μέσα σε ένα χρόνο.

Γιά τα χωριά και τα ήμισιατικά κέντρα, τά ποσοστά είναι σχεδόν τά ίδια (81% και 79% αντίστοιχα), ενώ γιά τήν 'Αθήνα τό ποσοστό μειώνεται περίπου τό μισό, δηλαδή 45,5%. 'Αλλά και ή συχνότητα επισκέψεων στόν κινηματογράφο είναι πολύ ύψηλότερη στην 'Αθήνα, όπου ένα 20,5% παρακολούθησε κινηματογράφο τουλάχιστον έξι φορές μέσα στους τελευταίους δώδεκα μήνες, ενώ στην επαρχία οί αντίστοιχοι αριθμοί είναι μηδαμικοί (1% και 2,5%).

Οί άνδρες πηγαίνουν κάποις περισσότεροι στόν κινηματογράφο σέ σύγκριση μέ τίς συζύγους τους, πράγμα πού σημαίνει ότι δέν πηγαίνουν πάντοτε μαζί. Αυτό συμβαίνει περισσότερο στις αγροτικές και ήμισιατικές περιοχές.

Γιά τά παιδιά ό κινηματογράφος είναι τακτικότερη ψυχαγωγία. Συστηματικά, δηλαδή περισσότερο από μιά φορά τό μήνα, πηγαίνουν τά παιδιά τών ήμισιατικών περιοχών και τής 'Αθήνας (45% και 54,5% αντίστοιχα), ενώ ύστερον εκείνα τών χωριών, από τά όποια μάλιστα τό 1/4 δέν πηγαίνει καθόλου στόν κινηματογράφο.

Τά είδη τών ταινιών πού προτιμώνται από τίς μητέρες και στά τρία δείγματα ανήκουν στην κατηγορία τού δραματικού κινηματογράφου. Στόν αγροτικό συγκεκριμένα χώρο κυριαρχεί τό παραδοσιακό ένδιαφέρον (πού συνδυάζεται όπωσδήποτε μέ τήν κινηματογραφική πραγματικότητα τών προβαλλόμενων στην περιοχή ταινιών) γιά τίς αισθηματικές ταινίες και πρώτιστα τίς κωμωδίες. Οί τελευταίες συγκεντρώνουν τοσοστό μεγάλο μέρος τών προτιμήσεων και τών υπόλοιπων πού έρωτήθηκαν. Γιά τούς άστους πρώτες σέ σειρά έρχονται οί πολιτικές-κοινωνικές ταινίες, και γιά τούς κατοίκους ήμισιατικών περιοχών οί αισθηματικές.

3.4. Τύπος

Διάβασμα βιβλίων

'Αν συγκρίνουμε τίς άναγνωστικές συνήθειες τών Έλλήνων, μέ εκείνες τών άλλων Ευρωπαίων, έχοντας ως βάση τήν κυκλοφορία τών βιβλίων, διαπιστώνουμε ότι οί πρώτες βρίσκονται σέ χαμηλά επίπεδα. Μέσα σ' ένα χρόνο κυκλοφόρησαν στην 'Ελλάδα 2.613 τίτλοι βιβλίων, στη Γερμανία 40.616, στη Γαλλία 28.245, στην 'Ιταλία 9.187, στις Κάτω Χώρες 12.028, στην 'Αγγλία 35.526, στη Σουηδία 9.012.²²

Σέ σύγκριση βέβαια μέ τό παρελθόν οί Νεοέλληνες διαβάζουν περισσότερο, αν λάβουμε υπ' όψη ότι τό 1978 έκδόθηκαν διπλάσια έργα και τίτλοι από τό 1958.²³

'Από τά άποτελέσματα τής έρευνας είναι σαφές ότι τό ελληνικό άναγνωστικό κοινό είναι κυρίως παιδιά. Παρουσιάζει ένδιαφέρον τό γεγονός ότι και στίς τρεις περιοχές όπου διεξήχθη ή έρευνα, αγροτικές, ήμισιατικές, άστικές, μόνο ένα 10-15% τών παιδιών δέν διάβασε καθόλου μέσα στόν τελευταίο χρόνο· αλλά και ως πρός τόν αριθμό βιβλίων πού διαβάστηκαν, τά ποσοστά διαφέρουν ελάχιστα μεταξύ τών τριών δειγμάτων. 'Η μεγαλύτερη συγκέντρωση απαντήσεων παρουσιάζεται στην κατηγορία «1-5 βιβλία».

'Αντίθετα πρός τά παιδιά, ό αριθμός τών μητέρων πού διαβάζει είναι πολύ χαμηλός. 'Η άπόσταση άνάμεσα στά ποσοστά τού αγροτικού και ήμισιατικού δείγματος από τή μιά μεριά και τό άστικό από τήν άλλη, όσον άφορά στίς γυναίκες πού δέν διάβασαν κανένα βιβλίο στη διάρκεια τού τελευταίου χρόνου, είναι μεγάλη (82,5% και 79% έναντι 46,5%). 'Ο άπόλυτος αριθμός τών μητέρων τού άστικού κέντρου πού διάβασαν βιβλία (107) είναι τριπλάσιος εκείνου τών αγροτικών περιοχών (35). Τό φαινόμενο δικαιολογείται από τό χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης τών γυναικών τής ύπαιθρου.

Προκειμένου γιά τούς άνδρες, τά ποσοστά αυτών πού δέν διάβασαν κανένα βιβλίο μειώνονται, έναντι τών μητέρων, τόσο στό αγροτικό όσο και στό ήμισιατικό δείγμα, ενώ παραμένουν σχεδόν τά ίδια στό άστικό. 'Όσον άφορά στους άστούς, ό άπόλυτος αριθμός αυτών πού διαβάζουν βιβλία είναι διπλάσιος εκείνου τών αγρότων.

Οί χαμηλοί γενικά αριθμοί ενήλικών πού διαβάζουν βιβλία θά ήταν δυνατό νά δικαιολογηθούν από τόν αντιπερισπασμό πού προκαλεί ή τηλεόραση, έπειδή έχει παρατηρηθεί ότι ό χρόνος πού καταναλώνεται στην παρακολούθηση τής τηλεόρασης αντιπροσωπεύει μείωση τού χρόνου πού καταναλώνεται μεταξύ τών άλλων και στό διάβασμα τών βιβλίων, αν και έχει υποστηριχθεί ή άποψη ότι ή άγάπη γιά τήν τηλεόραση δέν είναι παρά άποτέλεσμα τού γεγονότος ότι σκοτώσαμε πρώτα τό διάβασμα.²⁴ Μολονότι δέν έχουμε τή δυνατότητα νά εξακριβώσουμε τήν άλληλεξάρτηση αυτή, ύποθέτουμε ότι φαίνεται άπίθανο νά έχει έπηρεάσει ή τηλεόραση τό διάβασμα, άφου και στά τρία δείγματα τό ποσοστό όσον βλέπουν τηλεόραση περισσότερο από δύο ώρες ήμερησίως δέν ξεπερνά τό ένα τρίτο τού συνόλου. Μόνο στό άστικό δείγμα, τά ύψηλότερα ποσοστά διαβάσματος βιβλίων, πού έρμηνεύονται από τό ύψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης και

22. 'Ο.π.

22. «'Ο Έλληνας μπροστά στό βιβλίο», 'Εφημ. Τό Βήμα, 4/12/1978.

24. Jacques Barzun, «The Future of Reading Books», *Journal of Communication*, Vol. 28 (4), 1978, 14.

τὴν καλύτερη πρόσβαση στὰ βιβλία (λόγω πληροφόρησης, κυκλοφορίας κτλ.), συμπίπτουν μὲ ἀντίστοιχη ἐλάττωση στὴν παρακολούθηση τῆς τηλεόρασης (ἂν καί εἶναι σὲ μεγαλύτερο ποσοστὸ κάτοχοι τηλεόρασης ἀπὸ τοὺς κατοικοὺς τῶν ἡμιαστικῶν καὶ ἀγροτικῶν περιοχῶν).

Τὰ εἶδη τῶν βιβλίων πού διαβάζονται ἀπὸ τὰ παιδιά τῆς ἔρευνας κυρίως ἀφοροῦν στὴ λογοτεχνία γενικά καὶ κατὰ δεῦτερο λόγῳ στὴν ξένη παιδικὴ λογοτεχνία (κυρίως κλασικὰ ἔργα). Ἐπισημαίνεται ὅτι στὴν προκειμένη περίπτωση τὰ πρόσωπα πού ἐρωτήθηκαν δὲν εἶναι ἀκριβῶς παιδιά ἀλλὰ ἔφηβοι, καὶ οἱ ἀναγνωστικὲς τοὺς προτιμήσεις ἀπομακρύνονται βαθμιαία ἀπὸ τὴν παιδικὴ λογοτεχνία. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ μεταφρασμένη ξένη παιδικὴ λογοτεχνία συγκεντρώνει ὑψηλὰ ποσοστὰ καὶ στὰ τρία δείγματα. Περιλαμβάνει συγγραφεῖς κλασικῶν ἔργων, μεταξὺ τῶν ὁποίων, σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαντήσεις τῶν παιδιῶν τῆς ἔρευνας, ἐξέχουσα θέση κατέχει ὁ Ἰούλιος Βέρν.²⁵

Τὰ ποσοστὰ τῶν ἄλλων κατηγοριῶν βιβλίων εἶναι ἀσήμαντα. Στὴν κατηγορία μὲ τὸν τίτλο «ἄλλα» περιλήφθηκαν τὰ θρησκευτικὰ καὶ τὰ ἐπιστημονικῆς φαντασίας. Τὰ τελευταῖα διαβάζονται κάπως περισσότερο στὸ ἀστικὸ κέντρο.

Ὡς πρὸς τὰ εἶδη βιβλίων πού προτιμῶνται ἀπὸ τοὺς ἐνήλικες, ὑπερτεροῦν αἰσθητὰ τὰ λογοτεχνήματα, μνηστορήματα καὶ στὰ τρία δείγματα μὲ τὴ μεγαλύτερη ἀναλογία στὸ ἀστικὸ δεῖγμα (60%, 66,7% καὶ 81,3% ἀντίστοιχα). Ἡ ὑπεροχὴ αὐτῆ τῶν λογοτεχνικῶν βιβλίων στὶς προτιμήσεις τοῦ κοινοῦ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἐπίσης ὑψηλὴ παραγωγὴ στὸ γῶρο τῆς λογοτεχνίας (ποσοστὸ 52,5% στὴ συνολικὴ βιβλιοπαραγωγὴ τοῦ 1979).²⁶ Δεύτερα σὲ σειρά μὲ μεγάλη διαφορά ἀπὸ τὰ προηγούμενα (17,1%, 23,8% καὶ 30,8% γιὰ τὶς τρεῖς περιοχές) ἔρχονται τὰ ἐπιστημονικὰ καὶ τεχνικὰ βιβλία μὲ κοινωνικὸ, πολιτικὸ καὶ ἱστορικὸ περιεχόμενο. Γιὰ τοὺς ἄνδρες ὁμοῦς αὐτὴ ἡ κατηγορία βιβλίων βρίσκεται στὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὴ λογοτεχνία. Ἄν μπορούμε νὰ βασιστοῦμε στὸν ἀριθμὸ τῶν ἀνδρῶν πού ἐρωτήθηκαν γιὰ νὰ ἐξαγάγουμε γενικότερα συμπεράσματα, διαπιστώνουμε μιὰ εὐρύτητα ἐνδιαφερόντων.

Ἀπὸ τὰ ἄλλα εἶδη βιβλίων αὐξηση στὸ ἀστικὸ δεῖγμα παρουσιάζουν τὰ βιβλία τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐργασία καὶ ἡ ποίηση (15,9% καὶ 22,4% ἀντίστοιχα).

Διάβασμα ἐφημερίδων-περιοδικῶν

Στὸ συχνὸ διάβασμα τῶν ἡμερησίων ἐφημερίδων ὑπερτερεῖ μὲ μεγάλη διαφορά (τριπλάσια τοῦ ἡμιαστι-

25. Πρὸ βλ. καὶ Α. Βουγιούκα, «Περιδιάβαση στὴν ἀγορὰ τοῦ παιδικοῦ βιβλίου», Ἐσθμ. *Τὸ Βῆμα*, 30/4/1980. Ὁμοίως ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς γυναικῶν. Ἐπισημαίνεται ὅτι στὴν ἀγορὰ τοῦ παιδικοῦ βιβλίου πρὸς τοὺς γυναικῶν ὑπερτεροῦν περισσότερο ἀπὸ πηνύτα τίτλοι βιβλίων τοῦ ἀπὸ δέκα καὶ περισσότερους ἐκδότες.

26. Περιοδικὸ *Διαβάζω*, ἀρ. 29, Ἀπρίλιος 1980, σ. 14.

κοῦ καὶ περισσότερο ἀπὸ τετραπλάσια τοῦ ἀγροτικοῦ) τὸ ἀστικὸ δεῖγμα (69,0%). Ἡ ἴδια περίπου διαφορά παρατηρεῖται καὶ στὰ ἐβδομαδιαῖα περιοδικὰ γενικοῦ ἐνδιαφερόντος.

Τὰ ποσοστὰ τῶν ἀνδρῶν πού διαβάζουν συχνὰ ἡμερήσιου τύπου εἶναι πολὺ ὑψηλότερα τῶν γυναικῶν: στὶς ἀγροτικὲς περιοχές 50% ἔναντι 15,5% τῶν γυναικῶν, στὶς ἡμιαστικὲς περιοχές 76% ἔναντι 22% τῶν γυναικῶν, στὶς ἀστικὲς φθάνουν τὸ 90% ἔναντι 69% τῶν γυναικῶν. Διαπιστώνεται ὅτι στοὺς ἄνδρες ἡ διαφορά στὰ ποσοστὰ μεταξὺ ἀγροτικοῦ καὶ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι πολὺ μικρότερη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τῶν γυναικῶν. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸ ἡμιαστικὸ καὶ ἀστικὸ δεῖγμα δὲν ὑπάρχουν ἄνδρες πού δὲν διαβάζουν καθόλου ἡμερησίως ἐφημερίδες.

Σχετικὰ μὲ τὰ ἐβδομαδιαῖα περιοδικὰ γενικοῦ ἐνδιαφερόντος (ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα εἶναι γυναικεῖα) ἡ προτίμηση τῶν ἀνδρῶν μειώνεται ἀναλογικὰ καὶ στὰ τρία δείγματα, ἂν καί οἱ μισοὶ περίπου διαβάζουν κάπου-κάπου τέτοια περιοδικὰ.

Συμπερασματικὰ, οἱ Ἀθηναῖοι γονεῖς, λόγω ἐπιπέδου ἐκπαίδευσης, συσσωρευσεως πηγῶν καὶ εὐκαιριῶν, ὑπερτεροῦν ἔναντι τῶν γονέων τῶν ἄλλων περιοχῶν στὴ συνήθεια τοῦ διαβάσματος. Ἀντίθετα, τὰ παιδιά ὅλων τῶν δειγμάτων διαβάζουν ἐξίσου καὶ μάλιστα τὰ ἴδια εἶδη βιβλίων (στὴν ἐπαρχία γνωστὰ καὶ τυποποιημένα, στὴν Ἀθήνα κάποια μεγαλύτερη ποικιλία). Ἐνας ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς αἰτιολογικοὺς παράγοντες πρέπει νὰ εἶναι ὅτι τὰ παιδιά καὶ τῶν τριῶν στρωμάτων ἐξίσου ἐνθαρρύνονται (ἰδίως ἀπὸ τοὺς γονεῖς) νὰ διαβάζουν βιβλία. Εἰδικότερα στὶς ἀγροτικὲς περιοχές, τὰ παιδιά παρακινῶνται καὶ ἀπὸ τοὺς δασκάλους τοὺς (74,5%), ἐνῶ στὶς ἀστικὲς τὸ φαινόμενο περιορίζεται (49%).

4. Παραδοσιακὰ εἶδη κουλτούρας

4. 1. Θέατρο

Κλασικὸ πολιτιστικὸ εἶδος μὲ μορφές ὁμοῦς τόσο παραδοσιακὲς ὅσο καὶ σύγχρονες. Πόσο ἡ σύγχρονη τεχνολογία δόγησε τὸ θέατρο σὲ ἀκμὴ ἢ μαρasmus ἐξαρτᾶται ἀπὸ πολλοὺς παράγοντες—συνυφασμένους μὲ τὸ πολιτισμικὸ σύστημα κάθε λαοῦ—καὶ ποικίλλει στὶς διάφορες χώρας. Στὴν Ἀγγλία π.χ. τὸ θέατρο ἀνθεῖ, τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ προσέλευση τοῦ κοινοῦ εἶναι μεγάλα καὶ ἡ θεατρικὴ παραγωγὴ πλούσια,²⁷ ἐνῶ στὴν Ἀμερικὴ τὸ θέατρο πεθαίνει σιγά-σιγά καὶ τὸ κοινὸ στρέφεται περισσότερο στὸν κινηματογράφο.²⁸

Γενικὰ τὸ θέατρο, ἀντίθετα πρὸς τὰ σύγχρονα τεχνολογικὰ μέσα ἐπικοινωνίας (κινηματογράφος, τη-

27. Robert Brustein. *The Culture Watch: Essays on Theatre and Society, 1969-1974*, New York, Al. Knopf. 1975. σ. 111.

28. Ὁ.π., σ. 88.

λεόραση), αντιπροσωπεύει κατ' ἐξοχήν τὴν ὕψηλὴ κουλτούρα, τὸ δὲ σοβαρὸ θέατρο τὴν κουλτούρα λίγων πού ἀνήκουν συνήθως σὲ μιά πνευματικὴ ἔλιτ.²⁹ Συγχρόνως, θεωρεῖται ὅτι ἡ ψυχικότης του ιδιότητα ἔχει μικρότερη σημασία ἀπὸ τὴν ικανότητά του νὰ προβληματίζει, νὰ ἀναπτύσσει τὸ νοῦ καὶ τὴ φαντασία καὶ νὰ προκαλεῖ ἔτσι τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τοῦ θεατῆ.

Στὴν Ἑλλάδα, ἡ κίνηση τῶν θεάτρων, ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι συνέβη στὸν κινηματογράφου, δὲν φαίνεται νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῆς τηλεόρασης (1968). Παρατηρεῖται κάποια διακύμανση στὸν ἀριθμὸ τῶν εἰσιτηρίων πού διατίθενται κάθε χρόνο ἀπὸ τότε μέχρι σήμερα, χωρὶς ὅμως ἐντυπωσιακὸς μεταβολές.³⁰ Τὸ εἶδος τοῦ θεάτρου πού ἀπέκτησε στὴ χώρα μας λαϊκὸ χαρακτήρα εἶναι ἡ ἐπιθεώρηση.

Ὅλα σχεδὸν τὰ θεάτρα ἐδρεύουν στὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ ἐπαρχία, ἐκτός ὀλίγων ἐξαίρεσεων ὅπου δημιουργήθηκαν τοπικὰ θεάτρα, βλέπει θέατρο βασικὰ χάρη στοὺς περιοδεύοντες θιάσους. Μ' αὐτὲς τὶς συνθήκες, θὰ φανταζόταν κανένας ὅτι ἡ προσέλευση στὸ θέατρο, σὲ σύγκριση μὲ τὸν κινηματογράφου, θὰ ἦταν πολὺ χαμηλὴ. Παρατηρεῖται ὅμως τὸ φαινόμενο νὰ κυμαίνεται αὐτὴ στὰ ἴδια περίπου ἐπίπεδα. Διαπιστώνεται δηλαδὴ καὶ στὴν περίπτωση τοῦ θεάτρου προσέλευση σὲ πολὺ μικρὴ ἔκταση προκειμένου γιὰ τὶς ἀγορικὲς καὶ ἡμιστικὲς περιοχὲς (δὲν πῆγε μέσα σ' ἓνα χρόνο τὸ 79% τῶν γυναικῶν τοῦ χωριοῦ καὶ τὸ 65% τῶν γυναικῶν τοῦ ἡμιστικοῦ χώρου). Στὴν Ἀθήνα ὅμως τὸ ποσοστὸ ὄσων εἶδαν τουλάχιστον δύο θεατρικὲς παραστάσεις στὸς δώδεκα τελευταίους μῆνες εἶναι σημαντικὸ (49,5%).

Στοὺς ἄνδρες μειώνεται τὸ ποσοστὸ ὄσων δὲν πῆγαν καθόλου στὸ θέατρο μέσα στὸν τελευταῖο χρόνο, ἰδιαίτερα δὲ στὸν ἀγορικὸ χώρο (ἀπὸ 79% γιὰ τὶς γυναῖκες, γίνεται 64% γιὰ τοὺς ἄνδρες). Γενικὰ πάντως, οἱ πατέρες ἐμφανίζονται νὰ πηγαίνουν συχνότερα στὸ θέατρο, κάτι πού παρατηρήθηκε ἄλλωστε καὶ στὴν περίπτωση τοῦ κινηματογράφου καὶ τῶν μουσείων (βλ. παρακάτω).

Σχετικὰ μὲ τὰ παιδιά, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς ἔρευνας προκύπτει ὅτι αὐτὰ πηγαίνουν λιγότερο στὸ θέατρο ἀπὸ ὅ,τι στὸν κινηματογράφου. Πάντως καὶ σ' αὐτὸ τὸ πολιτιστικὸ εἶδος εἶναι ὕψηλότερη ἡ συμμετοχὴ τῶν παιδιῶν τῆς πρωτεύουσας σὲ ποσοστὰ σχεδὸν διπλάσια ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν παιδιῶν τοῦ χωριοῦ ὅσον ἀφορᾷ στὰ σοβαρὰ καὶ ἑλαφρὰ θεατρικὰ ἔργα (40,5% καὶ 51,5% ἀντίστοιχα πηγαίνουν κάπου-κάπου στὸ θέατρο ἔναντι 23,5% καὶ 35% τῶν παιδιῶν τῆς ὑπαίθρου). Ἡ διαφορά δὲν εἶναι ἐντυπωσιακὴ ἀν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὴν τεράστια ἀνισότητά τῶν εὐκαι-

ριῶν στὸν τομέα τοῦ θεάτρου μεταξύ Ἀθῆνας καὶ χωριοῦ.

Τὸ παιδικὸ θέατρο δὲν δίνει ἀξιόλογα ποσοστὰ. Μόλις τὸ 1/5 τῶν παιδιῶν ἀπάντησαν καὶ στὰ τρία εἰσόδια καὶ μάλιστα χωρὶς σημαντικὲς διαφορὲς. Προσπάθειες ἐξ ἄλλου γύρω ἀπὸ τὸ παιδικὸ θέατρο ἔχουν γίνει μόνο τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ ἀπ' αὐτὲς λίγες εἶναι οἱ σημαντικὲς. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὸ παιδικὸ θέατρο δὲν προσελκύει ἰδιαίτερα τοὺς ἐφήβους.

Ἐπισημαίνεται ὅτι μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ ὀποιοδήποτε εἶδος θεάτρου δὲν ἐκδηλώνεται ἀπὸ τὰ παιδιά σὲ ποσοστὸ ἀνώτερο τοῦ 1/4 τῶν ἐρωτηθέντων, ἐνῶ στὶς μητέρες τοὺς παρατηρεῖται αὐξημένο ἐνδιαφέρον καὶ σ' αὐτὲς ὅμως δὲν ὑπερβαίνει τὸ μισὸ τοῦ συνόλου.

Συμπερασματικὰ, τὸ θέατρο προσελκύει περιορισμένο γυναικεῖο κοινὸ, ἐνῶ στὰ παιδιά ἀπουσιάζει τὸ ἐντονὸ ἐνδιαφέρον. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀγοριῶν γιὰ τὸ θέατρο εἶναι συζητήσιμο, ἐπειδὴ μεγάλος ἀριθμὸς αὐτῶν ἀγνοεῖ τὸ εἶδος ἢ τὸ γνωρίζει μόνο ἀπὸ τὴν τηλεόραση.

4. 2. Μουσικὴ

Ἡ μουσικὴ τέχνη ἔχει δεχθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἐπίδραση τῆς σύγχρονης τεχνολογίας. Συγκεκριμένα, στὸν τομέα τῆς ἐκτελέσεως ἀφ' ἑνὸς τελειοποιήθηκαν τὰ παλαιὰ μουσικὰ ὄργανα καὶ ἀφ' ἑτέρου κατασκευάστηκαν καὶ καθιερώθηκαν καινούργια μὲ νέο ἦχο καὶ πολλαπλὲς δυνατότητες (π.χ. τὸ synthesizer). Ἡ ἠλεκτρονικὴ μουσικὴ εἶναι προϊόν τῆς τεχνολογικῆς ἐποχῆς μας.

Συγχρόνως, ἡ μουσικὴ ὡς ἀκρόαμα γνώρισε τεράστια καὶ ταχύτητα διάδοσης μῆσω τῆς τηλεόρασης καὶ τοῦ ραδιοφώνου καὶ κυρίως χάρη στὴν εὐρεία χρῆση τοῦ δίσκου καὶ τῆς μαγνητοταινίας/κασέτας (ἀπὸ τὶς οἰκογένειες πού ρωτήθηκαν, ἔχουν πικὰ 20% στὶς ἀγορικὲς περιοχὲς, 21,5% στὶς ἡμιστικὲς καὶ 67,5% στὶς ἀστικὲς περιοχὲς, καὶ μαγνητόφωνο/κασετόφωνο 58%, 63%, καὶ 86% ἀντίστοιχα). Ἡ βιομηχανοποίηση αὐτῆ προωθείται καὶ ἐλέγχεται ἀπὸ τὶς ἐταιρίες δίσκων μουσικῆς γιὰ τὶς ὁποῖες ἀποτελεῖ πηγὴ πλουτισμοῦ καὶ δυνάμεως.

Μεταπολεμικὰ, γεννήθηκε στὴν Ἀμερικὴ μιά νέα μουσικὴ τεχνοτροπία πού ταυτίστηκε γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὴ νεολαία τῆς ἐποχῆς, τὸ rock and roll. Αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς μουσικῆς ἀπέτελεσε συγχρόνως μιά φιλοσοφία, ἓνα τρόπο ζωῆς πού ἔφερε τὴ νεολαία σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς θεσμοὺς τῆς μεταπολεμικῆς κοινωνίας (ἀστικὸ σύστημα, οἰκογένεια). Ἡ μουσικὴ αὐτὴ διαδόθηκε χάρη στὰ σύγχρονα τεχνικὰ μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Ἀμερικῆς σὲ διεθνὴ κλίμακα.

Στὴν Ἑλλάδα, εἰσέβαλε ἡ ξένη μουσικὴ (κυρίως ἡ ἀμερικανικὴ καὶ ἡ ἀγγλικὴ pop) στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '50 καὶ διαδόθηκε στὰ στρώματα τῆς νεο-

29. Ὁ.π., σ. XII.

30. Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος, ΕΣΥΕ, Ἀθήνα 1979.

λαίας, γιά νά ἐξαπλωθεῖ ὀλοκληρωτικά μέσα στή δεκαετία τοῦ '60.

Ἦστερα ἀπό κάποια κάμψη κατά τήν ἐποχή τῆς ἐπταετίας, πού ὀφείλεται στό πολιτικό σύστημα ἀλλά καί στή διαφήμιση, φτάνουμε σέ ἀνθηση τῆς πόπ στά τελευταῖα χρόνια καί ἰδίως τήν τελευταία διετία. Οἱ πωλήσεις ξένων δίσκων αὐξάνονται ραγδαία καί φτάνουν στό ὕψος τῶν πωλήσεων δίσκων ἑλληνικῆς μουσικῆς, πράγμα πού ξενίζει ἄν σκεφθεῖ κανεῖς πῶς τό ἀγοραστικό κοινό τῶν δίσκων ξένης πόπ εἶναι μικρῆς ἡλικίας καί κατά συνέπεια περιορισμένων χρηματικῶν δυνατοτήτων. Ξένα ἀλλά καί ἑλληνικά συγκροτήματα περιοδεύουν τή χώρα καί δίνουν ζωντανές συναυλίες.

Ὁ βασικός λόγος τῆς τελευταίας ἐξαπλώσεως τῆς πόπ εἶναι ἡ πτώση καί ἡ νόθευση τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς τά τελευταῖα χρόνια.

Τό μεγάλο ἐνδιαφέρον τῶν μισῶν περίπου ἐρωτηθέντων παιδιῶν κερδίζει ἡ μουσική πόπ, σέ ὅλα τά δείγματα, ἐνῶ συναντᾷ τήν ἀδιαφορία τῶν γονέων στή συντριπτική τους πλειονότητα (ἀπό 71,5% ὡς 84%).

Ἦς πρὸς τά ὑπόλοιπα εἶδη μουσικῆς, διαπιστώνονται ἀπό τά ἀποτελέσματα τά ἐξῆς: Ἡ τζάζ δέν ἔχει ἐνθερμούς φίλους παρά ἐλάχιστους καί αὐτούς ἀνάμεσα στά παιδιά. Ὅσον ἀφορᾷ στήν κλασική μουσική, ἡ ἴδια ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος παρατηρεῖται σέ γονεῖς καί παιδιά. Μόνο στήν ἀστική περιοχή ἐκδηλώνεται μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον (28%) καί αὐτό ἀπό τούς γονεῖς μόνο. Γεγονός εἶναι ὅτι στό χώρο τῆς λεγόμενης «σοβαρῆς» μουσικῆς οἱ ἐκδηλώσεις περιορίζονται μόνο στήν περιοχή τῆς Ἀθήνας καί τῆς Θεσσαλονίκης καί ἀφοροῦν σέ συναυλίες πού δίνουνται κυρίως ἀπό τίς κρατικές συμφωνικές ὀρχήστρες. Στήν ἐπαρχία ἀνάλογες ἐκδηλώσεις ὀργανώνονται καί ἀπό φιλαρμονικές ὀρχήστρες, μουσικές λέσχες καί χορωδίες πού στηρίζονται στήν ἰδιωτική πρωτοβουλία καί τίς τοπικές ἀρχές.

Τό μεγάλο ἐνδιαφέρον τῆς πλειονότητας τοῦ ἀγροτικού καί ἡμιαστικού δείγματος (3/4) συγκεντρώνει ἡ δημοτική μουσική, ἐνῶ στοὺς ἀστους τὸ ἀντίστοιχο ἐνδιαφέρον ἐλαττώνεται σημαντικά (42%) γιά νά πέσει ἀκόμη περισσότερο προκειμένου γιά τά παιδιά, ἀνεξάρτητα ἀπό περιοχή.

Ἦψηλό εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν γονέων γιά τή λαϊκή μουσική μέ ἔξαρση στό ἡμιαστικό δείγμα (71% ἐναντί 53,5% τοῦ ἀγροτικοῦ καί 42% τοῦ ἀστικοῦ). Καί τῶν παιδιῶν ὁμοῦ τὸ ἐνδιαφέρον γιά τή λαϊκή μουσική εἶναι ζωηρό, ἐκτός τῶν παιδιῶν τῆς πρωτεύουσας (21,5%). Ἡ ἐλαφρά μουσική ἔχει τοὺς θερμότερους ὁπαδούς ἀνάμεσα στίς γυναῖκες τῆς Ἀθήνας (42,5%).

Φαίνεται ἀπό τά στοιχεῖα τῆς ἔρευνας ὅτι τά παιδιά ἀκούουν μουσική περισσότερο στό σπίτι παρά σέ δημόσιο χώρο (βισκοτέκ κτλ.), κι αὐτό εἶναι ἐντονότερο στά παιδιά τῆς Ἀθήνας.

Ἦνεξάρτητα ἀπό τὸ ἐνδιαφέρον γιά τά διάφορα εἶδη τῆς μουσικῆς ἡ παρακολούθηση συναυλιῶν ἀπό μέρος τῶν μητέρων εἶναι σχεδόν μηδενική στόν ἀγροτικό καί ἡμιαστικό χώρο, μέ μόνη ἐξαιρεση τῆ συναυλία δημοτικῆς μουσικῆς. Ἦλλά καί στόν ἀστικό χώρο ἡ συμμετοχή σέ συναυλία εἶναι πολύ περιορισμένη: τὸ ὑψηλότερο ποσοστὸ συγκεντρώνει ἐδῶ ἡ κλασική μουσική (16% τῶν γυναικῶν παρακολούθησαν τουλάχιστον μιά συναυλία τοὺς τελευταίους δώδεκα μῆνες). Ἦ παρακολούθηση συναυλιῶν εἶναι συστηματικότερη στά παιδιά, ἀλλά μόνον ὅσον ἀφορᾷ στήν ἐλαφρά μουσική συμπεριλαμβανομένης καί τῆς πόπ.

4. 3. Μουσεῖα

Τὸ μουσεῖο ὡς πολιτιστικὸς θεσμὸς ἀνάγεται στά τέλη τοῦ 18ου αἰ., ὅποτε τὸ κοινὸ ἀρχισε νά ἔχει πρόσβαση στίς μεγάλες ἰδιωτικές συλλογές.³¹ Κύριος σκοπὸς του ἦταν νά ἐπιδεῖξει τὰ καλλιτεχνικά του ἐκθέματα τὰ ὁποῖα στήν ἀρχὴ ἀπευθύνονταν σ' ἕνα περιορισμένο κύκλο ἀνθρώπων, μ' ἑλίτ. Καθὼς τὰ πρῶτα μουσεῖα ἦσαν ἐιδικευμένα σ' ἕνα εἶδος, χρησίμευαν κυρίως γιά ἐπιστημονικοὺς καί ἐρευνητικοὺς σκοποὺς.

Μετά τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ἀμφισβητήθηκαν οἱ παραδοσιακὲς γιά τὸ μουσεῖο ἀντιλήψεις, μέ ἀποτέλεσμα νά διαγραφοῦν νέοι προσανατολισμοὶ στή φιλοσοφία καί τὸν τρόπο λειτουργίας του.³²

Ἦ ἐπικρατέστερη στήν ἐποχὴ μας προσφορά τοῦ μουσεῖου εἶναι ὡς ἐκπαιδευτικὸς θεσμοῦ, ὅχι μέ τὴν ἐπίσημη σημασία τῆς λέξεως, ἀλλά ὡς πηγὴς μάλλον πνευματικὸ ἐρεθίσματος καί ψυχαγωγίας.³³ Ἦ ἐμπειρία τοῦ σημερινοῦ ἐπισκέπτη τοῦ μουσεῖου εἶναι συνθετική καί βσιφίζεται σέ μιά σχέση ἐπικοινωνίας-συμμετοχῆς ἀφ' ἑνὸς μέ χαρακτηριστὰ πολιτιστικὸ ἐφ' ὅσον κατευθύνεται στά ἀντικείμενα-ἐκθέματα, καί ἀφ' ἑτέρου κοινωνικὸ ἐφ' ὅσον ἀναπτύσσεται, μέ κατευθυνση πρὸς τὸ κοινὸ τοῦ μουσεῖου. Σ' αὐτὴ τὴ συμμετοχὴ, πού θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ὅτι ἔχει πολλὰ ἀποχρώσεις ποιητικές, ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ἐνὸς ἀνώτατου σημείου δυναμικῆς σχέσεως. Δηλαδή, ὅσον ἀφορᾷ στό ἐκθεμα ἡ σχέση μετατρέπεται σέ βίωμα οὐσιαστικὸ ἐνὸς μηνύματος.³⁴

31. Γρ. Γκιζέλης, Ἦλ. Ἦντωνakoπoύλου, Ἦλ. Γαρδίκη, Ε. Καλπουρτζή, Χρ. Λασκαράτου, Ἦργάνωση καί Χωροκατανομή τῶν Ἦλληνικῶν Ἦλασραφικῶν Μουσείων καί Συλλογῶν, ΕΚΚΕ, Τόμος Α', Ἀθήνα 1979, σ. 9.

32. Ὀ.π., σ. 11.

33. *The Organization of Museums*, practical advice, Unesco, Paris 1960, σ. 79.

34. Δ. Καρύδης, Ἦραστηριότητες ἐλεύθερου χρόνου, Ἦρευνα Πολεοδομικῶν Προτύπων, Μέρος Β', ΕΜΠ, Ἀθήνα 1977, σ. 3. 3. 4.(3).

Όσον αφορά στους άλλους επισκέπτες του μουσείου (συγγενείς, φίλους αλλά και ξένους) ενοείται η επαφή μαζί τους που συνοδεύεται από ανταλλαγή απόψεων και υποβοηθείται από το κατάλληλο κλίμα ενός σύγχρονα διαμορφωμένου μουσείου.³⁵ Στην τελευταία περίπτωση, ενισχύεται η πολιτιστική αυτή ανταλλαγή και από το γεγονός ότι τα άτομα βρίσκονται μακριά από καθημερινά πρακτικά προβλήματα.³⁶

Η συμμετοχή του επισκέπτη του μουσείου έχει ένα ακόμη σοβαρό πλεονέκτημα. Αν και το μουσείο κατατάσσεται στα μαζικά πολιτιστικά φαινόμενα, επιτρέπεται εντούτοις στον επισκέπτη να έχει ελευθερία κινήσεως, σκέψεως και χρόνου, προκειμένου να ερμηνεύσει τα πράγματα μόνος του με οικείο σ' αυτόν τρόπο. Με άλλα λόγια, το ίδιο το άτομο έλεγχει και καθορίζει το ρυθμό της συμμετοχής του.

Εν πάση περιπτώσει, είναι σπάνιες οι έμπεριστατωμένες έρευνες που χρησιμοποιούν ψυχολογικές και κοινωνιολογικές τεχνικές για να εκτιμήσουν τις αντιδράσεις μιάς εφρείας κλίμακας επισκεπτών.

Στην Ελλάδα, δεν είναι καν γνωστός ο αριθμός των επισκεπτών των μουσείων της χώρας, εκτός εκείνων των περιπτώσεων των μουσείων όπου καταβάλλεται εισιτήριο. Αλλά και σ' αυτούς τους αριθμούς περιλαμβάνονται και ξένοι τουρίστες.

Στην παρούσα έρευνα ζητείται μόνο η συχνότητα επισκέψεων σε μουσεία και δεν εξετάζεται η ποιότητα της έμπειρίας από τις επισκέψεις. Διαπιστώνεται ότι οι ένηλικοι επισκέπτες είναι γενικά πολύ λίγοι. Στον αγροτικό χώρο συγκεκριμένα, όπου ακόμη και τα κλασικού τύπου μουσεία είναι άνυπαρκτα, τα ποσοστά των επισκεπτών τόσο των μητέρων όσο και των πατέρων είναι ελάχιστα. Έξ άλλου, και στα τρία δείγματα, το κοινό ειδικών σύγχρονων μουσείων (π.χ. φυσικών επιστημών, τεχνολογίας), τα οποία άλλωστε σπανίζουν στη χώρα μας, είναι άσημαντο.

Τα ιστορικά μνημεία (κάστρα, εκκλησίες) συγκεντρώνουν τα υψηλότερα ποσοστά των μητέρων του ήμιαστικού δείγματος (14,5% πήγαν το τελευταίο δωδεκάμηνο πολλές φορές και 11,5% μόνο μία φορά). Στον αστικό χώρο, τα ποσοστά είναι κάπως υψηλότερα και ειδικά όσον αφορά στα μουσεία/έκθεσεις ζωγραφικής ή γλυπτικής (19% πήγαν πολλές φορές μέσα στον τελευταίο χρόνο και 9,5% μία φορά), τα μουσεία/έκθεσεις, ιστορικά, αρχαιολογικά (17,5% πήγαν πολλές φορές και 11,5% μία φορά), καθώς και τα ιστορικά μνημεία (25% και 12% αντίστοιχα). Οι μέσοι όροι γυναικών που δεν έχουν πάει ποτέ σε μουσείο είναι για το χωριό 62,8%, το ήμιαστικό κέντρο 52,4% και την Αθήνα 33,5%.

Είναι ενδιαφέρον ότι οι πατέρες γενικά είναι σ' όλες τις περιοχές πολυπληθέστεροι ως επισκέπτες μουσείων και σε αρκετές περιπτώσεις πλησιάζουν το διπλάσιο των μητέρων.

Φαίνεται ότι τα παιδιά πηγαίνουν σε μουσεία και καλλιτεχνικές εκθέσεις συχνότερα από τους γονείς τους (ή απάντηση «κάπου-κάπου» που κλιμακώνεται ως εξής από το αγροτικό στο αστικό δείγμα, 37,5%, 48,5% και 60,5%, είναι πάντως άσπης για τα χρονικά διαστήματα που ύπνοει).

Είναι εντυπωσιακό το ότι το 56,5% των παιδιών στα χωριά δεν επισκέπτεται καθόλου μουσείο, ενώ στην Αθήνα το ποσοστό μειώνεται στο 24,5%. Αξιοπρόσεκτο είναι επίσης το γεγονός ότι στην Αθήνα 14 στα 100 παιδιά πηγαίνουν σε μουσείο συχνότερα από μία φορά το μήνα. Δεν πρέπει βέβαια να λησμονείται η παρακίνηση των παιδιών να πηγαίνουν σε μουσεία, ή οποία συνήθως προέρχεται είτε από τους γονείς, είτε από το σχολείο, έχει εφαρμογή μόνο στην Αθήνα ή στα αστικά κέντρα όπου υπάρχουν μουσεία. Αξίζει όμως να υπογραμμιστεί ότι το ενδιαφέρον των παιδιών για το πολιτιστικό αυτό είδος εκδηλώνεται με την ίδια σχεδόν ένταση και για τα τρία γεωγραφικά στρώματα, με μιά μικρή μάλιστα αύξηση ως προς το μεγάλο ενδιαφέρον για τα παιδιά του χωριού (31% έναντι 24% για τα παιδιά της Αθήνας).

Γενικά, οι ένηλικες επισκέπτες των μουσείων είναι λίγοι, συγκεκριμένα μέσα σε κάθε υπο-δείγμα δεν υπερβαίνουν για κάθε κατηγορία μουσείων το 1/3 των έρωτηθέντων, και αυτοί συγκεντρώνονται στην Αθήνα. Τα παιδιά της Αθήνας επισκέπτονται εύλογως περισσότερο τα μουσεία, μολονότι σ' όλες τις περιοχές εκδηλώνεται το ίδιο περίπου ενδιαφέρον.

5. Παραδοσιακές μορφές κουλτούρας χωρίς μαζικό χαρακτήρα

5. 1. Έντεχνη προφορική έπικοινωνία

Η κατ' έξοχην παραδοσιακή μορφή κουλτούρας-έπικοινωνίας είναι ο προφορικός λόγος που αντιδιαστέλλεται προς τη σύγχρονη ηλεκτρονική κουλτούρα. Η τελευταία ταυτίζεται με τα μαζικά μέσα έπικοινωνίας και αποτελεί την κατάληξη στην όποια οδηγεί η αλλαγή, γιατί η κατευθυνση της αλλαγής είναι πάντοτε από το προφορικό προς το σύστημα των μέσων μαζικής έπικοινωνίας. Δεν υπάρχει παράδειγμα αντίστροφης πορείας.³⁷ Οι διαφορές των δύο αυτών συστημάτων έπικοινωνίας είναι βασικές και άφορου όχι

35. Γρ. Γκιζέλης, κ.ά., ό.π., σ. 87.

36. *The Visitor and the Museum*, The 1977 Program Planning Committee, Museum Educators of the American Association of Museums, σ. 15.

37. Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*, Illinois, Glencoe, The Free Press, 1958, σ. 56.

μόνον στο δίαυλο αλλά και στο κοινό, στο περιεχόμενο και στην πηγή.³⁸

Η προφορική επικοινωνία απαιτεί την υψηλότερη σε βαθμό συμμετοχή του ατόμου. Όταν πρόκειται ειδικότερα για προϊόντα του έντεχνου προφορικού λόγου, τότε παρουσιάζεται έντονο το στοιχείο της δημιουργικότητας κάθε φορά που τα προϊόντα αυτά παρουσιάζονται σε ένα άκροατήριο, καθώς μεταμορφώνονται σε κάθε παρουσίαση και συνθέτουν μία νέα πολιτισμική μορφή.³⁹

Οι ιστορίες και τα τραγούδια που λέγονται από τους γονείς στα παιδιά αποτελούν μία παραδοσιακή οικογενειακή, πολιτιστική δραστηριότητα και συγχρόνως ένα τρόπο μεταβίβασης αξιών και στάσεων με μεγάλη σπουδαιότητα. Στην παρουσία έρευνα είναι αξιοσημείωτο το φαινόμενο των υψηλών ποσοστών στις δραστηριότητες αυτές, ιδίως στην αφηγηματική επικοινωνία και μάλιστα στο χωριό ως κατ' έξοχήν παραδοσιακό (δηλ. 73% στους αγρότες, 66,5% στα ήμισια κέντρα και 59% στην Αθήνα άπαντων ότι διηγούνται/διηγούνταν συχνά ιστορίες στα παιδιά τους). Το ποσοστό των μητέρων που δεν είπαν ποτέ ιστορίες στα παιδιά τους δεν υπερβαίνει για κάθε υποδείγμα το 5,5%. Μηδαμινά επίσης είναι τα ποσοστά εκείνων που περιορίζονται μόνο στο διάβασμα των ιστοριών, κάτι που δηλώνει ότι γενικά χρησιμοποιείται ο τρόπος της ελεύθερης αφηγήσεως, που είναι και ο πιο δημιουργικός.

Στά έρωτηθέντα παιδιά της έρευνας, που είναι έφηβοι 12-17 χρόνων, οι ιστορίες που λέγονται σήμερα περιορίζονται κατά πολύ, με τη μεγαλύτερη μείωση στην πρωτεύουσα (12,5% έναντι 28% των ήμισια κέντρων και 27,5% των αγροτικών). Η ηλικία στην όποια άπευθύνονται κατά κύριο λόγο οι ιστορίες είναι ή παιδική.

Μόνο το 1/5 απ' τις μητέρες σε κάθε περιοχή δεν έπαι τραγούδια στα παιδιά τους. Πάντως τα τραγούδια προς τα παιδιά είναι περισσότερα από εκείνα που τραγουδιούνται με άλλα μέλη της οικογένειας. Τα τελευταία άφορουν γύρω στο 60% του πληθυσμού των γυναικών μέσα σε κάθε υπο-δείγμα.

Στά παιδιά τους οι αγρότισσες συνηθίζουν να τραγουδούν, περισσότερο δημοτικά τραγούδια (76,4%), ενώ στους άστους και τους κατοίκους των ήμισια κέντρων έρχονται πρώτα τα παιδικά τραγούδια (78,1% και 63,5% αντίστοιχα), τα όποια στους αγρότες κατέχουν τη δεύτερη θέση με 66%. Τα δημοτικά έξ' άλλου έρχονται δεύτερα στον ήμισιακό χώρο (56,5%), ενώ έρχονται σχεδόν τελευταία στην πρωτεύουσα. Στην Αθήνα συγκεντρώνουν υψηλό ποσοστό τα τραγούδια ελαφράς μουσικής (40,1%). Τα

λαϊκά τραγούδια τέλος συνηθίζονται από τις μισές μητέρες του ήμισιακού χώρου, ενώ στις άλλες περιοχές παρουσιάζουν μείωση (37,5% στο χωριό, 26,5% στην Αθήνα).

Στις ιστορίες και τα τραγούδια που λέγονται στα παιδιά οι πατέρες συμμετέχουν λιγότερο.

Συμπερασματικά, και στις τρεις περιοχές της έρευνας διατηρείται συχνή προφορική επικοινωνία μητέρων-παιδιών. Δεν παρατηρούνται σημαντικές αποκλίσεις, όπως θα φανταζόταν κανείς τουλάχιστον για το άστικό δείγμα. Φαίνεται πως ο προφορικός λόγος εξακολουθεί να άποτελεί για την ελληνική οικογένεια μία ισχυρή αντίρροπη δύναμη στην εισβολή της σύγχρονης τεχνολογίας. Η μητέρα είναι ο βασικός συνεκτικός κρίκος μέσα στην οικογένεια, αν δεχθούμε ότι ο προφορικός λόγος εκτός των άλλων στοιχείων του ένισχει τούς ψυχικούς δεσμούς και κρατάει τούς ανθρώπους ένωμένους.⁴⁰

5.2. Παραδοσιακές και σύγχρονες δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου-Hobbies

Τις όριζουμε ως δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου, επειδή δεν εντάσσονται στα πλαίσια της εργασίας-επαγγέλματος και επειδή έχουν κατά βάση ψυχαγωγικό χαρακτήρα. Τις διακρίνουμε δε από τις προηγούμενες (τηλεόραση, κινηματογράφος, θέατρο), επειδή δεν άνηκουν στην κατηγορία του θεάματος-άκροάματος και δεν έχουν μαζικό χαρακτήρα.

Στην εποχή μας η έμπορευματική σύλληψη του ελεύθερου χρόνου έχει επιδράσει στην έννοια αλλά και στον τρόπο χρήσεως του ελεύθερου χρόνου. Με την κατευθυνόμενη κατανάλωση έχουν εγκαταλειφθεί παραδοσιακές δραστηριότητες και άσχολίες, και το άτομο όθειται να περάσει τον ελεύθερο χρόνο του μέσα από «βιομηχανίες άναυσης». Όλο και λιγότερο συχνά άφήνεται ο άνθρωπος να περάσει το χρόνο του άβιαστα και ελεύθερα, προϋπόθεση άπαραίτητη για μία πραγματικά δημιουργική δραστηριότητα.

Οι άτομικές δραστηριότητες, καλλιτεχνικές και άλλες, που ξεφεύγουν από την κατηγορία του θεάματος-άκροάματος, συμβάλλουν σε έντονότερη ενεργοποίηση του ατόμου και έπομένως δημιουργικότερη και ουσιαστικότερη συμμετοχή του.

Έπιπλέον, οι τεχνολογικές άνακαλύψεις και πρόοδοι της εποχής μας ένισχύουν τη δυνατότητα για εύκολότερη πρόσβαση και δημιουργικότερη συμμετοχή σε διάφορους τομείς της κουλτούρας, άπρόσιτους λίγο πριν στους μη ειδικούς, όπως είναι π.χ. η δημιουργία μίας κινηματογραφικής ταινίας με τη μηχανή Super 8.⁴¹ Η συγκεκριμένη βέβαια δραστηριότητα,

38. Ό.π., σ. 55.

39. Γρηγόρης Γκιζέλης, *Τό πολιτισμικό σύστημα. Ό σημειωτικός και έπικοινωνιακός χαρακτήρας του*, Αθήνα, Γρηγορόπουλος, 1980, σ. 79.

40. Ό.π., σ. 29.

41. Γρηγόρης Γκιζέλης, *Έκθεση για τη σκοπιμότητα ίδρύσεως κρατικής σχολής κινηματογράφου και τηλεόρασεως*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1977, σ. 11.

πολύ μοντέρνα και με οικονομικές απαιτήσεις, είναι σχεδόν άνυπαρκτη μεταξύ των έρωτηθέντων γονέων και παιδιών.

Στους γονείς γενικά είναι μηδαμινές οι περιπτώσεις εκείνων που έχουν κάποια καθαρά καλλιτεχνική δραστηριότητα, με εξαίρεση τη φωτογραφία που άσασχολεί έρασιτεχνικά τό 1/4 των έρωτηθέντων ανδρών της 'Αθήνας.

Ειδικότερα στις μητέρες, είναι άνυπαρκτες οι καλλιτεχνικές άσχολιες, χωρίς διαφοροποίηση στα τρία ύπο-δείγματα. Ξεαιρούνται οι δραστηριότητες με χρηστική αξία, όπως χειροτεχνία/έργοχειρο, μικροεπισκευές/μαστορέματα και κηπουρική. Τά ύψηλότερα ποσοστά συγκεντρώνονται τό έργοχειρο (81,5%, 86,5% και 63% αντίστοιχα). Στους άνδρες ό τομέας αυτός προσεγγίζει στό μηδέν.

'Αλλά και τά μαστορέματα, μία τυπική ανδρική δραστηριότητα, συγκεντρώνουν τις άπαντήσεις ενός μεγάλου μέρους των γυναικών με έξαρση στό ήμιστικό δείγμα (53% έναντι 34% τού άγροτικού και 37,5% τού άστικού). 'Εν τούτοις, οι άνδρες κρατούν τά πρωτεία σ' αυτή τή δραστηριότητα που έρχεται συγχρόνως και πρώτη στις άπαντήσεις τους. Πρέπει να σημειωθεί ότι στις μέρες μας τά μαστορέματα έχουν άποκτήσει έκτός τής πρακτικής τους σημασίας και νυχγαγωγική, που ενισχύεται από τή διάδοση των σύγχρονων μηχανικών μέσων και σχετικών βιβλίων-βοηθημάτων.

'Η κηπουρική φαίνεται νά άσασχολεί περισσότερο τις γυναίκες, ό ύψηλά μάλιστα ποσοστά, ιδίως στόν άγροτικό (61,5) και ήμιστικό χώρο (73%).

Τέλος, ό άθλητισμός άσασχολεί ενεργά ελάχιστα τους πατέρες και σχεδόν καθόλου τις μητέρες.

Σέ σύγκριση με τους γονείς, στα παιδιά παρατηρούνται καλλιτεχνικές και άλλες πνευματικές δραστηριότητες σε μεγαλύτερη κλίμακα και χωρίς σημαντικές άποκλίσεις μεταξύ των τριών στρωμάτων. Τόσο στό σχέδιο/ζωγραφική/γλυπτική όσο και στό γράψιμο τά ποσοστά και γιά τά τρία δείγματα κυμαίνονται από 20-30%. Ξξαιρέση άποτελεί τό παίξιμο μουσικού όργάνου που συναντάται στό χοριό σε πολύ περιορισμένη κλίμακα (7%), ενώ στην 'Αθήνα καλλιεργείται συστηματικότερα (29,5%). Στο τελευταίο συντελεί έκτός των άλλων και τό γεγονός ότι στην πρωτεύουσα παρέχεται ή δυνατότητα μουσικής εκπαίδευσης σε σχολές-όδεια που λείπουν τελείως στις άγροτικές περιοχές.

Είναι ένδιαφέρον ότι ή φωτογραφία, μία δραστηριότητα σύγχρονη, άποτελεί μία όχι άμελητέα άσχολία των παιδιών όλων των περιοχών (σε ποσοστά 21,5%, 36% και 31,5%).

Τά ύψηλά ποσοστά στην χειροτεχνία/έργοχειρο θά μπορούσε κανείς νά ύποθέσει ότι όφείλονται στις άπαντήσεις των κοριτσιών.

'Η έπικρατέστερη γενικά άσχολία-hobby των παι-

διών φαίνεται ότι είναι ή συλλογή αντικειμένων (γραμματοσήμων, πόστερς κτλ.) και άφορά γύρω στα μισά παιδιά κάθε ύπο-δείγματος.

5.3. Συμμετοχή σε συλλογικές δραστηριότητες

Λέγοντας συλλογικές δραστηριότητες έννοούμε αυτές που πραγματοποιούνται έξω από τήν οικογένεια μέσα στα πλαίσια μιάς άτυπης ομάδας ή σωματείου.

'Η συμμετοχή αυτού τού είδους, που προϋποθέτει μία ιδιαίτερη ικανότητα τού ανθρώπου, ανάπτυσσεται μόνο μέσα σε μία σύγχρονη κοινωνία βιομηχανική, άστικοποιημένη και έγγραμματα- στην παραδοσιακή κοινωνία δέν ύπάρχει αυτό τό χαρακτηριστικό.⁴²

'Ενώ όμως ή ιδέα τού συλλόγου άποτελεί μία μοντέρνα έκφραση, στην ελληνική περίπτωση παρουσιάζεται ή έξηξ ιδιαιτερία και άντιφαση: «οι περισσότεροι κοινωνικοπολιτιστικοί σύλλογοι των άστικών κέντρων παίζουν ρόλο διατήρησης των παραδοσιακών μορφών τού ελληνικού πολιτισμικού συστήματος. Οι κοινωνικοπολιτιστικές δραστηριότητες που αναλαμβάνονται από τους συλλόγους αυτούς άποβλέπουν κυρίως στην διατήρηση τής παραδόσεως και λιγότερο στην καλλιέργεια τής δημιουργικότητας των μελών τους».⁴³ 'Αλλά ή εκείνοι οι σύλλογοι που άποβλέπουν στην πνευματική καλλιέργεια τού άτόμου αναφέρονται σε πρότυπα τής ύψηλης κουλτούρας και χρησιμοποιούν μεθόδους που βασίζονται στόν τύπο τού μονοδρομικού προτύπου έπικοινωνίας.⁴⁴

'Υπό τις συνθήκες αυτές, ή ιδιότητα ενός άτόμου ως μέλους ενός σωματείου δέν συνεπάγεται ότι α) αυτό συμμετέχει ενεργά στις δραστηριότητες τού συλλόγου και β) ανάπτυσσει όποσδήποτε δημιουργικές ικανότητες.

'Εν πάση περιπτώσει, ή συμμετοχή των μητέρων τής έρευνας σε σωματεία και όμίλους είναι και στα τρία δείγματα ανάξια λόγου, άν έξαιρέσει κανείς τήν περίπτωση των κοινωνικοπολιτιστικών συλλόγων τής 'Αθήνας, όπου τό ποσοστό σημερινής συμμετοχής είναι γιά τις μητέρες 18,5% και γιά τους πατέρες 32%. Γενικά, ή συμμετοχή των πατέρων είναι αύξημένη σε σύγκριση με τις μητέρες ιδίως προκειμένου γιά άθλητικούς όμίλους-συλλόγους στό παρελθόν.

'Η συμμετοχή των παιδιών σ' αυτού τού είδους τις δραστηριότητες κινείται στα ίδια περίπου με τους γονείς χαμηλά επίπεδα. Τό φαινόμενο είναι γενικότερο, τούλάχιστον στή Δυτική Εδρώπη, όπου τό ένδιαφέρον των νέων γιά τις όργανώσεις εκδηλώνεται περιο-

42. D. Lerner, ό.π., σ. 50.

43. Γρ. Γκιζέλης, 'Ηλ. Άντωνοκοπούλου, 'Ολ. Γαρδικη-Πασσά, 'Αν. Καρατζά, Πρακτική και όργάνωση κοινωνικοπολιτιστικών δραστηριοτήτων, Έκθεση και συλλογή στοιχείων γιά τόν ελληνικό χώρο, Τόμος Α', ΕΚΚΕ, 'Αθήνα 1977, σ. 21.

44. 'Ο.π., σ. 50.

ρισμένο, ὅπως ἔχουν διαπιστώσει κοινωνιολογικές καί παιδαγωγικές μελέτες.⁴⁵

Στὴν παρούσα ἔρευνα μικρὴ ἔξαρση παρουσιάζει ἡ συμμετοχὴ σέ ἀθλητικούς ὁμίλους-συλλόγους (17%, 24% καί 27% γιὰ τὰ τρία δείγματα), κι αὐτὸ ἀφορᾷ προφανῶς στὰ ἀγόρια.

Κάποιο ἐνδιαφέρον σημειώνεται καί γιὰ χοροδίες στὸν ἡμιστατικό καί ἀστικό χῶρο (20% καί 16% ἀντιστοιχῶς), ἀλλὰ στὸ παρελθόν.

Γενικά, οἱ ἐξωσχολικές συλλογικές δραστηριότητες δὲν συγκεντρώνουν ὁπαδοὺς τόσο μεταξὺ τῶν γονέων ὅσο καί μεταξὺ τῶν παιδιῶν. Ἐλαφρὰ ἔξαιρέση παρουσιάζουν οἱ ἀθλητικοὶ σύλλογοι γιὰ τὰ παιδιά καί οἱ κοινωνικοπολιτιστικοὶ γιὰ τοὺς γονεῖς τῆς Ἀθήνας.

Γενικές διευκρινιστικές παρατηρήσεις περί τοῦ βαθμοῦ συμμετοχῆς στὴν κουλτούρα

Εἶναι δύσκολο νὰ καθοριστεῖ ὁ βαθμὸς ἐνεργητικότητας ἢ παθητικότητας στὴ συμμετοχὴ στὴν κουλτούρα. Τὰ πολιτιστικά μέσα αὐτὰ καθαυτὰ δὲν καθορίζουν ἐγγενῶς τὸ εἶδος τῆς συμμετοχῆς. Δὲν εἶναι λ.χ. δεδομένο ὅτι ὁ θεατῆς τῆς τηλεοράσεως εἶναι πάντοτε πρὸ παθητικός δέκτης ἀπὸ ἕναν ἐπισκέπτη μουσεῖου, ἂν ὁ πρῶτος ἐπιλέγει τὰ προγράμματα πού βλέπει καί ὁ δεύτερος ὑποχρεώνεται νὰ ἐπισκεφθεῖ ἕνα μουσεῖο πού τὸν ἀρνεῖται ἀδιάφορο. Ὁ βαθμὸς δηλαδὴ τῆς συμμετοχῆς προσδιορίζεται κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἄτομο (ἀνάλογα μὲ τὴν ἡλικία, τὰ ἐνδιαφέροντά του κτλ.).

Αὐτὸ πού προσφέρουν τὰ πολιτιστικά μέσα εἶναι μόνον οἱ δυνατότητες γιὰ ἐνεργητικὴ συμμετοχὴ. Συνιθίζεται δὲ συμβατικά νὰ θεωρεῖται ὅτι τὰ σύγχρονα τεχνολογικά μέσα καί εἰδικότερα τὰ ὀπτικοακουστικά δὲν εὐνοοῦν τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ, ἢ ὁποῖα ἀντίθετα ὑποδαυλίζεται στὶς παραδοσιακῆς πολιτιστικῆς μορφῆς (γραπτές καί προφορικῆς). Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι τὰ τεχνολογικά πολιτιστικά μέσα καθιέρωσαν ἕνα νέο εἶδος συμμετοχῆς στὸ ὁποῖο καλεῖται νὰ προσαρμοστεῖ ὁ ἄνθρωπος ὁ συνηθισμένος σέ παραδοσιακῆς καί ἐπομένως πρὸ οἰκείας σ' αὐτὸν μορφῆς, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χρειάζεται νὰ καταβάλλει ιδιαίτερες προσπάθειες καί νὰ διανυθεῖ κάποιο χρονικὸ διάστημα μέχρις ὅτου μάθει νὰ ἀνταποκρίνεται ἐνεργητικά καί ἴσως δημιουργικά στὶς σύγχρονες αὐτῆς πολιτιστικῆς μορφῆς. Γιατί τὰ σύγχρονα μέσα ἔχουν ἐπιφέρει ριζικὴ ἀλλαγὴ, ἐκτός τῶν ἄλλων, καί στὸ ρυθμὸ συμμετοχῆς, ὁ ὁποῖος ἄλλοτε ἐλεγχοῦν ἀπὸ τὸ ἄτομο, ἐνὸς τώρα καθορίζεται ἀπὸ τὸ μέσο.

Ἐπίσης, δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖται ὅτι ἡ τεχνολογία τῆς ἐποχῆς μας ἀνοίξε νέους ὀρίζοντες στὴν πα-

ραγωγὴ καί χρῆση τῶν πολιτιστικῶν προϊόντων καί διέπυρνε τὰ πεδία δράσεως στὸ χῶρο τῆς κουλτούρας.

Ἐνας ἄλλος παράγοντας πού θεωρεῖται ὅτι ἀντιστρατεύεται στὴν ἐνεργὸ καί δημιουργικὴ συμμετοχὴ εἶναι ἡ μαζικοποίηση καί ἡ ἐμπορευματοποίηση τῆς πολιτιστικῆς παραγωγῆς. Ἡ «ἐλευθερία» τοῦ καταναλωτῆ συνίσταται μόνον στὴ δυνατότητά του νὰ ἀπαντήσει καί ἐν μέρει νὰ ἀλλάξει αὐτὸ πού τοῦ προσφέρεται· ὄχι ὅμως νὰ ἐμβιβθεῖ (ἐρευνήσει) ἢ νὰ ρωτήσῃ.⁴⁶

Τέλος, ἡ δημιουργικὴ συμμετοχὴ συνδέεται μὲ τὴν ἐννοια τοῦ παραγωγοῦ καί καταλαμβάνει τὴν ἀνώτερη θέση στὴν κλίμακα τῶν βαθμῶν συμμετοχῆς στὴν κουλτούρα.

γ. καταμερισμὸς ἐργασίας καί εὐθῶν στὴν οἰκογένεια

Τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ οἰκογένεια ὡς θεσμὸς ἀποτέλεσε ἀντικείμενο μελέτης πολλῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν στὸ χῶρο τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας στὸν ὁποῖο ἔχουν σημειωθεῖ οὐσιαστικῆς ἀλλαγῆς.

Ἡ ἐσωτερικὴ καί ἐξωτερικὴ μετανάστευση, τὰ ξένα πολιτισμικά πρότυπα καί οἱ ἀξίες, ὁ τουρισμὸς καί ἡ ἐκβιομηχάνιση, ἡ ἀστικοποίηση καί ἡ τεχνολογία ἐπηρέασαν τὴν δομὴ τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας ἢ ὁποῖα ἀναζητεῖ τὸ νέο της πρόσωπο. Οἱ διαπροσωπικῆς σχέσεις τῶν συζύγων, ὁ ρόλος καί ἡ θέση τῆς γυναίκας, ὁ τρόπος παιδαγωγώσεως τῶν παιδιῶν ἐκφράζουν τὶς νέες τάσεις. Οἱ ρόλοι τῶν συζύγων ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ θέση τῆς οἰκογένειας στὸ πλαίσιο τῶν κοινωνικῶν μεταλλαγῶν. Ἰδιαίτερη μάλιστα σημασία ἔχουν οἱ σχέσεις ἐξουσίας καί ἡ κατανομὴ τῶν ρόλων.

Σὲ ἕνα συνέδριο πού ὀργάνωσε ἡ Διεθνῆς Ὁμοσπονδία γιὰ τὴν Ἀγωγή τῶν Γονέων, στὸ Menton τῆς Γαλλίας, ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἡ δομὴ τῆς οἰκογένειας στηρίζεται γενικά ὄχι τόσο στὸ βιολογικὸ φαινόμενο τῆς τεκνογονίας ὅσο στὸ δίκτυο τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων τῶν μελῶν τῆς.⁴⁷ Ἄποψη πού ἀπαιτεῖται καί μὴ παλαιότερη θέση τῶν ἀνθρωπολόγων.

Τὸ θέμα τῆς ἐξουσίας μέσα στὴν οἰκογένεια ἔχει ἀπασχολήσει κατὰ καιροὺς πολλοὺς ἐρευνητῆς, οἱ ὁποῖοι κατέληξαν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ μορφή τῆς ἐξουσίας αὐτῆς ἐπηρεάζεται κυρίως ἀπὸ τὸ πολιτισμικὸ σύστημα κάθε τοποῦ.

46. M. Green, *Issues and Problems in the Decentralizing of Cultural Planning*, Meeting of Experts on Studies, Research and Documentation on Planning of Cultural Development, Athens 1977, σ. 22.

47. Μαρία Ἠλιοῦ, «Διεθνῆς Συνέδριο γιὰ τὸ ρόλο τῶν γονέων», *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, τεύχ. 23, 1975, σ. 184.

45. Leopold Rosenmayr, «Jugend», *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, Band 6, Herausgegeben von René König, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1976, σ. 122.

1. Ο υπεύθυνος για τις αποφάσεις στην οικογένεια

Η εξουσία στην οικογένεια παίρνει τη συγκεκριμένη μορφή εκφράσεώς της από το ποιος αποφασίζει για όλη τη μικρή αυτή ομάδα. Η μορφή της εξουσίας είναι δείκτης του βαθμού της εξέλιξης μίας κοινωνίας.⁴⁸

Στην παρούσα έρευνα οι φορείς της εξουσίας στην οικογένεια εξετάζονται στους ακόλουθους τρεις τομείς: α) τη μόρφωση των παιδιών β) τις σημαντικές δαπάνες και την αποταμίευση και γ) τις διακοπές.

Όπωςδήποτε, υπάρχουν διαφορές στη σημασία που έχουν οι τομείς αυτοί για την οικογένεια. Παρ' όλα αυτά, εκείνο που ενδιαφέρει είναι να διαπιστωθεί η τάση που επικρατεί μέσα στην οικογένεια σχετικά με το κύριο πρόσωπο που παίρνει τις αποφάσεις.

1.1. Μόρφωση των παιδιών

Τό θέμα της μορφώσεως των παιδιών είναι πολύ σημαντικό για την ελληνική οικογένεια γιατί, όπως έχει αποδειχθεί από μία σειρά ανθρωπολογικών κυρίως ερευνών,⁴⁹ στη χώρα μας η παιδεία θεωρείται το καλύτερο μέσον αποκτήσεως κοινωνικού γοήτρου, κύρους και οικονομικής ανέσεως.⁵⁰

Επομένως, το ποιος αποφασίζει σ' ένα θέμα τόσο σοβαρό για την ελληνική οικογένεια είναι δείκτης του βαθμού εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας.

Αξίζει να ληφθούν υπ' όψη οι τάσεις που επικρατούν παλαιότερα στο θέμα αυτό, όπως εμφανίζονται σε δύο έρευνες που έγιναν σε πληθυσμό φοιτητών. Συγκεκριμένα, σε έρευνα που έγινε το 1964-65 διαπιστώθηκε ότι ένα αρκετά υψηλό ποσοστό έρωτηθέντων, απέδωσε την ιδέα να σπουδάσει στον πατέρα.⁵¹ Διαφορετική εικόνα παρουσίασε η έρευνα που έγινε το 1972, λπειδή οι έρωτηθέντες φοιτητές σε ποσοστό 91% δήλωσαν ότι μόνοι τους αποφάσισαν για την εκλογή του επαγγέλματός τους.⁵²

Η έρευνα αυτή της κοιλτούρας, όπως τονίστηκε στην εισαγωγή, δεν έγινε σε φοιτητές αλλά σε γονείς

48. Αφροδίτη Τεπερόγλου, «Η μείωση της πατρικής εξουσίας εις την πυρηνικήν οικογένειαν», *Ανθρώπινα σχέδια*, 1973, σ. 93.

49. Irwin, T. Sanders, *Rainbow in the Rock: the People of Rural Greece*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1962. Henri Mendras, *Six villages d'Épire: problèmes de développement socio-économique*, Paris, Unesco, 1961. Guy Burgel, *Pobía: Etude géographique d'un village crétois*, Athènes, Centre des Sciences Sociales d'Athènes, 1965. Pierre-Yves, Péchoux, *Les Paysans de la rive orientale du Bas Nestos*, Athènes, Centre National de Recherches Sociales, 1969. Καλλιόπη Μουστάκα, *The Internal Migrant: A Comparative Study in Urbanization*, Athens, Social Sciences Centre, 1964.

50. Lynn R. Anderson, με τη συνεργασία Μ. Μαλικιώση-Λοϊζου, *Προσωπικότητα και στάσεις των φοιτητών των ελληνικών ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων*, Αθήνα ΕΚΚΕ, 1980, σ. 93.

51. Ίωάννα Λομπήρη-Δμηάκη, *Πρός μίαν Έλληνικήν Κοινωνιολογίαν της Παιδείας*, Τόμος Β', Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1974, σ. 151-152.

52. L. Anderson, *δ.π.*, σ. 94.

και παιδιά των τάξεων κυρίως του γυμνασίου και του λυκείου, τα όποια καλούνται με το νέο εκπαιδευτικό σύστημα να αποφασίσουν ένωρίς, ήδη από την ηλικία αυτή, για το μέλλον τους. Όπως φαίνεται από τις απαντήσεις των γονέων, ο ρόλος του πατέρα στο θέμα αυτό έχει σημαντικά μειωθεί. Συγκεκριμένα, σε ποσοστά που κυμαίνονται από 49%-61% και στα τρία δείγματα, την απόφαση για τη μόρφωση των παιδιών λαμβάνουν από κοινού γονείς και παιδιά.

Τα παιδιά επιβεβαιώνουν αυτή την άποψη, αφού σε ποσοστά γύρω στα 45%, ανεξάρτητα από το δείγμα, δέχονται ότι για το θέμα αυτό πρέπει να αποφασίζει όλη η οικογένεια.

1.2. Σημαντικές δαπάνες και αποταμίευση

Τό θέμα των αποφάσεων για τις δαπάνες και την αποταμίευση της οικογένειας είναι επίσης σημαντικό.

Στις ΗΠΑ ήδη από το 1958, όπως απέδειξε μία έρευνα που έγινε στο Detroit,⁵³ υπήρχε η τάση να αποφασίζει όλη η οικογένεια για τις δαπάνες και την αποταμίευση.

Στόν ελληνικό χώρο, η κατάσταση είναι διαφορετική. Σε έρευνα που έγινε στην Αθήνα⁵⁴ το 1964, και σε πληθυσμό ενηλίκων ατόμων (18 ετών και άνω), παρατηρήθηκε ότι τόν κύριο λόγο για την απόφαση σημαντικών δαπανών είχε ο σύζυγος. Τό ποσοστό της από κοινού αποφάσεως τών δύο συζύγων εμφανίζεται μειωμένο. Μόλις τό 1979, όπως αποδεικνύεται από τις απαντήσεις τών γυναικών της έρευνάς μας, με ποσοστά που κυμαίνονται γύρω στα 60% στό κάθε δείγμα, οι δύο σύζυγοι αποφασίζουν μαζί για τό θέμα τών δαπανών. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι η μητέρα σχεδόν ποτέ μόνη της δεν αποφασίζει για τά σημαντικά έξοδα σε αντίθεση πρός τόν πατέρα (άγροτικό 19,0%, ήμιστικό 28,5% και αστικό 13,5%).

Τά παιδιά έχουν διαφορετική γνώμη, όχι για τό ποιος ή ποιοί αποφασίζουν για τις δαπάνες μέσα στην οικογένεια, αλλά για τό ποιος πρέπει να αποφασίζει. Για σημαντικό αριθμό παιδιών ο πατέρας εξακολουθεί να είναι ο κύριος φορέας αποφάσεων για τις δαπάνες και την αποταμίευση (άγροτικό 36,5%, ήμιστικό 32%, αστικό 24,5%).

1.3. Διακοπές

Παλαιότερα, όπως φαίνεται από μία έρευνα του 1964, στη λήψη αποφάσεως για τό θέμα τών διακο-

53. D. R. Miller and G. E. Swanson, *The Changing American Parent: A Study in the Detroit Area*, New York, Wiley, 1958.

54. Γεώργιος Βασιλείου, *Διευρενίνσας μεταβλητών ύπεισερχόμενων εις την ψυχοδυναμικήν της ελληνικής οικογενείας*, Αθήνα, Αθηναϊκών Ίνστιτούτων του Ανθρώπου, Τεχνική έκθεσις V., 1966, σ. 94.

πὼν ἐβάρυνε ἡ γνώμη τοῦ πατέρα.⁵⁵ Ἀπὸ τότε, ἡ κατὰστασι ἀλλάξε.

Ἡ παρούσα ἔρευνα ἀποδεικνύει ὅτι σήμερα ἡ τάση εἶναι νὰ ἀποφασίζωσι οἱ γονεῖς καὶ τὰ παιδιά μαζί γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ (ἀγροτικὸ 33%, ἡμισιαστικὸ 42%, ἀστικὸ 52,5%). Σημαντικὰ εἶναι τὰ ποσοστὰ καὶ στὴν κατηγορία «ὁ πατέρας καὶ ἡ μητέρα μαζί ἀποφασίζουσιν».

Ὅπως ὁποτε, οἱ διακοπές ἰδίως γιὰ τὴν ἀστική περιοχὴ ἐπιβάλλονται, ἀφοῦ ὁ σύγχρονος ἀστικὸς τρόπος ζωῆς, ἡ μόλυνση τῆς ἀτμόσφαιρας, καὶ τὸ ἄγχος δημιουργοῦν σοβαρὸ πρόβλημα διαβίωσης. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀπό κοινου λήψη ἀποφάσεως γιὰ τὴς διακοπές φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη.

Τὸ ἀντίθετο συμβαίνει στὸ ἀγροτικὸ δείγμα. Ἐπειδὴ οἱ συνθήκες ζωῆς διαφέρουσιν, τὸ θέμα δὲν φαίνεται νὰ ἀπασχολεῖ τοὺς ἀγρότες τὸ ἴδιο μὲ τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως. Ἐτεὶ ἐξηγεῖται καὶ τὸ ὑψηλὸ ποσοστὸ ἔκκεινον πού δὲν ἀπαντοῦν στὴν ἐρώτηση.

Συμπερασματικὰ, μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι στὸ θέμα τοῦ ποιὸς ἀποφασίζει μέσα στὴν οἰκογένεια παρατηρεῖται γενικὰ μείωση τῆς ὀνομαζόμενης πατρικῆς ἐξουσίας. Ἀντίθετα, εἶναι φανερὴ ἡ τάση νὰ λαμβάνονται οἱ ἀποφάσεις α) ἀπὸ τοὺς δύο γονεῖς καὶ β) ἀπὸ ὅλα τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας. Διαφαιίνεται μιά βαθμιαία ἀλλὰ σταθερὴ ἀλλαγὴ πρὸς μιὰ μορφὴ συντροφικῆς οἰκογένειας, πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ περισσότερο ἰσομερὴ κατανομὴ ἐξουσιῶν.

2. Οἱ ρόλοι τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας

Ἐχει ἤδη τονισθεῖ ἡ σπουδαιότητα τῆς κατανομῆς τῶν ρόλων στὴν οἰκογένεια.

Στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, οἱ ρόλοι τῶν συζύγων ἦσαν μὲ τέτοιον τρόπο διαμορφωμένοι ὥστε νὰ περιορίζουν τὸν κάθε σύντροφο σὲ εἰδικὴ σφαῖρα δραστηριότητος.⁵⁶ Ἡ συνέχισι τῆς καταστάσεως αὐτῆς, ἢ ἡ ἀλλοίωση καὶ μεταβολὴ τῆς, ἐξετάζεται στὴ σημερινὴ ἔρευνα.

Ἀνάμεσα σὲτις ἄλλες ἀσχολίες τῶν συζύγων, ἡ φροντίδα τῶν παιδιῶν κατέχει ξεχωριστὴ θέση. Στὸν τομέα αὐτὸ αὐξάνει σημαντικὰ ἡ συμμετοχὴ τῶν ἀνδρῶν, ἡ ὁποία ἀνέρχεται σὲ ποσοστὰ 45,0%, ἰδιαίτερα στὸ ἀγροτικὸ καὶ ἡμισιαστικὸ δείγμα. Γιὰ τὴ μείωση πού παρατηρεῖται στὸ ἀστικὸ δείγμα (34,0%), μιά πιθανὴ ἐξήγησι εἶναι ἡ ἐπαγγελματικὴ ὑπερπασχόλησι τοῦ πατέρα, ἢ ὁποῖα, ὅπως ἀναφέρθηκε προηγουμένως, δὲν τοῦ ἀφήνει ἐλεύθερο χρόνον· πολλές φορές, ἢ παρουσία τοῦ πατέρα στὰ πλαίσια τῆς οἰκογένειας εἶναι σύντομη, τὸ πέρασμα τοῦ στοῦ σπῆτι εἶναι ἕνα διάλειμμα ἀπὸ τὴ δουλειὰ του.⁵⁷ Πάντως, ἡ γενικὴ εἰ-

κόνα στὸ θέμα «φροντίδα παιδιοῦ» ἔχει ἀλλάξει ἐφ' ὅσον ὁ πατέρας συμμετέχει πῶς ἐνεργὰ ἀπ' ὅτι στὸ παρελθόν.⁵⁸ Ἀντίθετα, στίς ἐργασίες, καθημερινὸ μαγειρεία, πλύσιμο πιάτων, πλύσιμο ρούχων διατηρεῖται ἀκόμη σαφῆς ὁ διαχωρισμὸς τῶν τομέων ἀρμοδιότητος. Ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς ὀφείλεται καὶ στὸ ὅτι «ἡ δουλειὰ τοῦ νοικοκυριοῦ γιὰ τὸν ἄνδρα ἀποτελεῖ θέμα τιμῆς».⁵⁹

Τὰ ποσοστὰ τῆς συμμετοχῆς τοῦ συζύγου στίς οἰκιακές ἀσχολίες, ὅπως δίνονται ἀπὸ τὴς γυναῖκες, εἶναι ἐλάχιστα, σὲ βαθμὸ πού νὰ μὴν προσφέρουσιν ἐνδείξεις γιὰ κάποια οὐσιαστικὴ ἀλλαγὴ τῶν ἀνδρικών ρόλων. Τὸ φαινόμενον αὐτὸ παρατηρεῖται σὲ ὅλα γενικὰ τὰ γεωγραφικὰ στρώματα τῆς ἔρευνας χωρὶς καθόλου σχεδὸν ἀποκλίσεις.

Σὲ σύγκρισι μὲ τὴς ἀπαντήσεις τῶν γυναικῶν, οἱ ἄνδρες ἰσχυρίζονται ὅτι προσφέρουσιν κάπως περισσότερα στίς δουλειές, τοῦ νοικοκυριοῦ. Οἱ διαφορές στίς ἀπαντήσεις εἶναι ἐντονότερες στὸ ἀστικὸ δείγμα. Μιά πιθανὴ ἐρμηνεία στὴν ἀντίφασι αὐτὴ εἶναι ὅτι οἱ μὲν γυναῖκες συμβαίνει νὰ ἀποκρύπτουν τὴ συμβολὴ τοῦ ἄνδρα στίς οἰκιακές ἀσχολίες ἐπειδὴ τὴ θεωροῦν ὑποτιμητικὴ,⁶⁰ οἱ δὲ ἄνδρες νὰ ὑπερτιμοῦν τὴν προσφορὰ τοῦς.

Ἡ δευτέρη ὁμάδα δραστηριοτήτων πού ἐξετάζονται στὸ ἐρωτηματολόγιον καὶ παρουσιάζουσιν τοὺς ρόλους τῶν συζύγων ἀφορᾶ στὴ συμμετοχὴ τῶν γυναικῶν σὲ θέματα κατὰ παράδοσι ἀνδρικῆς δικαιοδοσίας, ὅπως ἡ διεκπεραίωσι διοικητικῶν ὑποθέσεων, οἱ μικροεπισκευές καὶ ἡ δόγησι αὐτοκινήτου.

— Σχετικὰ μὲ τὴν πρώτη κατηγορία θεμάτων (διοικητικὰ) διαπιστώθηκε μιά ἐνεργὸς συμμετοχὴ τῆς γυναικας, ἰδιαίτερα στὸ ἀστικὸ δείγμα, πού φθάνει τὸ 65,0%. Αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ πιθανόν στὴν ἀστική περιοχὴ νὰ ἐπιδρῶν ἄλλοι παράγοντες, ὅπως π.χ. ἡ ἐξοικιακὴ ἀπασχόλησι τῆς γυναικας πού τῆς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ κινεῖται ἐκτός τοῦ σπιτιοῦ καὶ ἡ ἐντατικὴ ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόλησι τοῦ ἄνδρα.

— Στὴν ἐρώτησι σχετικὰ μὲ τὸ ἂν ἡ γυναῖκα ἀσχολεῖται μὲ μικροεπισκευές στοῦ σπιτι, ἕνα 50,0% περίπου γυναικῶν σ' ὅλα τὰ δείγματα ἀπάντησε καταφατικὰ. Ἐρευνα πῶς ἔγινε πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια ἀπέδειξε ὅτι τὸ ποσοστὸ αὐτὸ μόλις ἀνέβαινε στὸ 14%.⁶¹

— Διαφορετικὴ παρουσιάζεται ἡ εἰκόνα γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῆς γυναικας στὴν δόγησι αὐτοκινήτου. Στὸν ἀγροτικὸ καὶ ἡμισιαστικὸ χῶρον, ἡ γυναικα δὲν ὀδηγεῖ σχεδὸν καθόλου αὐτοκίνητο, ἐνῶ στὴν Ἀθήνα τὸ 1/3 τῶν γυναικῶν ὀδηγεῖ. Ἡ σημαντικὴ

55. Ὁπ.π., σ. 90.

56. J. K. Campbell, *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford, Clarendon Press, 1964, σ. 150.

57. Μαρία Ἴηλιοῦ, ὁ.π., σ. 185.

58. Γεώργιος Βασιλειοῦ, ὁ.π.

59. Μάγδα Νικολαίδου, «Ἡ ἐργαζόμενη γυναῖκα στὴν Ἑλλάδα», *Επιθώρωση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, τευχ. 25, 1975, σ. 481.

60. Ὁπ.π., σ. 481.

61. Γεώργιος Βασιλειοῦ, ὁ.π.

αυτή διαφορά θά μπορούσε να αποδοθεί στους εξής παράγοντες: α) στον μικρότερο αριθμό αυτοκινήτων στον αγροτικό και ήμισιαστικό χώρο, β) στα κοινωνικά ήθη των αγροτικών και ήμισιαστικών κέντρων που αντιμετώπιζον το αυτοκίνητο ως είδος μοντερνισμού και άπελευθερώσεως της γυναίκας, και γ) στο σύγχρονο τρόπο ζωής στην Πρωτεύουσα που υποχρεώνει τη γυναίκα να χρησιμοποιεί το αυτοκίνητο ως είδος ανάγκης.

Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι, γενικότερα, η αλλαγή των ρόλων τόσο του άνδρα όσο και της γυναίκας στην οικογένεια εξαρτάται από: α) το κατά πόσο το πολιτισμικό σύστημα ενός τόπου, το οποίο υπόκειται σε αλλαγή, επιδρά στη διαφοροτική κάθε φορά διαμόρφωση των ρόλων και στερεοτύπων μεταξύ των δυο φύλων και β) την πρώτη κοινωνικοποίηση που καθορίζει τους ρόλους και τα στερεότυπα αυτά.⁶²

Τά γενικά συμπεράσματα σχετικά με τους ρόλους του άνδρα και της γυναίκας είναι τα ακόλουθα: Η έρευνα παρουσίασε μία αλλαγή στους παραδοσιακούς ρόλους της γυναίκας, η όποια εκτός των καθαρά οικιακών ασχολιών συμμετέχει σε υψηλό βαθμό και σε άλλες δραστηριότητες.

Η Έλληνίδα γυναίκα είναι επιφορτισμένη με πολυπλόους ρόλους, στους οποίους καλείται να ανταποκριθεί. Αν μάλιστα ληφθεί υπ' όψη ότι η «Έλληνίδα αφιερώνει μέσα στο σπίτι πολλές ώρες εργασίας συγκριτικά με άλλες γυναίκες δυτικών ευρωπαϊκών χωρών», τότε πραγματικά έπωμιζεται μεγάλο⁶³ μέρος ευθυνών της οικογένειας.

Αντίθετα, ο ρόλος του άνδρα σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας δεν έχει υποστεί εμφανείς αλλαγές. Στις καθαρά οικιακές ασχολίες ο άνδρας εξακολουθεί να μη συμμετέχει και περιορίζεται στους χώρους των παραδοσιακών του δραστηριοτήτων.

Παρ' όλα αυτά, όπως έχει προηγουμένως περιγραφεί, ο Άστικός Κώδικας τονίζει την ανάγκη προστασίας της γυναίκας, ενώ αντιμετωπίζει τον άνδρα ως άρχηγό της οικογένειας, τον κύριο υπεύθυνο για τα βάρη του γάμου, το πρόσωπο με το δικαίωμα της πατρικής εξουσίας.

3. Η εργασία της μητέρας

Η εξωοικιακή απασχόληση της γυναίκας έγινε αντικείμενο συζητήσεων και σχολίων ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια. Η εργασία της γυναίκας δεν είναι φαι-

νόμενο της εποχής μας. Και τα παλιότερα χρόνια η γυναίκα εργαζόταν συνήθως στους αγρούς ή σε οικοτεχνίες.

Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 και ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος δημιούργησαν οικονομικές συνθήκες οι οποίες κατέστησαν αναγκαία τη συμμετοχή της γυναίκας στην εξωοικιακή εργασία.

Η ένταξη της γυναίκας⁶⁴ στην παραγωγή και η απομάκρυνσή της από το σπίτι δημιούργησαν διάφορα προβλήματα. Διάφοροι τομείς της οικογενειακής ζωής έμειναν άκαλυπτοι, κι αυτό επειδή η κοινωνική πολιτική δεν πλαισίωσε έγκαιρα και κατάλληλα την εξωοικιακή απασχόληση της γυναίκας.

Αναμφισβήτητα είναι ιδιαίτερα σημαντικός τομέας είναι η φροντίδα των παιδιών. Η έλλειψη αρκετών βρεφονηπιακών σταθμών, οι ώρες των δημοσίων σχολείων, τα συστήματα κατασκευάσεων κτλ., δεν βοηθήσαν και δεν βοηθούν ακόμη την εργαζόμενη γυναίκα ώστε να είναι ανεξάρτητη χωρίς να χρειάζεται να καταφεύγει στη βοήθεια των άλλων. Με αυτό τον τρόπο, δημιουργείται μία ιδιόμορφη κατάσταση: Από το ένα μέρος η τάση για τη δημιουργία πυρηνικής οικογένειας έκ μερών των νεαρών ζευγαριών κι από το άλλο η αναγκαστική συμβίωση με παππούδες-γιαγιάδες οι οποίοι αναλαμβάνουν ρόλους baby-sitter και αναπληρώνουν έτσι την έλλειψη κοινωνική πολιτική.

Προκειμένου να εξεταστεί η στάση των παιδιών στην εξωοικιακή απασχόληση της μητέρας, τέθηκε το ερώτημα «αν προτιμούν (τά παιδιά) να εργάζεται η μητέρα τους». Η τάση που έγκριται και στα τρία δείγματα είναι η ίδια και αρκετά χαρακτηριστική. Τα παιδιά σε μεγάλη ποσοστά απορρίπτουν την εξωοικιακή εργασία της μητέρας. Το υψηλότερο ποσοστό απορρίψεως παρουσιάζεται στην αγροτική περιοχή με 54,0%, ακολουθεί το αστικό με 51,0% και τέλος το ήμισιαστικό με 45,5%, το χαμηλότερο ποσοστό απορρίψεως. Επιφυλακτική στάση, έφ' όσον δηλαδή υπάρχουν κάποιες προϋποθέσεις, εκδηλώνει για την εργασία της μητέρας ποσοστό παιδιών από 31,0%-40,0%. Λίγα είναι τα παιδιά που εκφοράζουν απόλυτη αποδοχή της εργασίας της μητέρας (11,5%-14,5%).

Οι λόγοι για τους οποίους τα παιδιά δεν συμφωνεί με την εργασία της μητέρας του είναι πολλοί. Εδώ πρέπει να αναφερθεί ότι, όπως διαπιστώθηκε από παρόμοιες έρευνες στη Γαλλία, τα παιδιά δέχονται με απόλυτη φυσικότητα την επαγγελματική δραστηριότητα της μητέρας τους έφ' όσον η ίδια δεν εκφοράζει

62. Πρβλ. και συμπεράσματα σεμιναρίου: *The Changing Roles of Women and Men in the Family and in Society*, Aspen Institute for Humanistic Studies 78/2.

63. Demosthenes Savramis, *Das sogenannte Schwache Geschlecht*, Paul List Verlag, 1972, σ. 153.

64. Από τα στοιχεία της απογραφής του 1971, προκύπτει ότι η εργαζόμενη Έλληνίδα αποτελεί το 28% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Κατά περιοχές, το ποσοστό αυτό κυτανέμεται ως εξής: Άστικές περιοχές το 23,5% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, ήμισιαστικές περιοχές το 24,7% και τέλος αγροτικές περιοχές το 34,1% (*Ετησίως της Ελλάδος*, ΕΣΥΕ, 1978).

αίσθημα ἐνοχῆς καί ὁ πατέρας δέν ἐκδηλώνει ἀντίθεση.⁶⁵ Ἡ ἐξοικείωση τοῦ παιδιοῦ μέ τήν ἐργασία τῆς μητέρας ἀποτελεῖ ὅπωςδήποτε ἓνα τεράστιο θέμα.

δ. σχέσεις τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας

Ἡ ἐπίδραση τῆς οἰκογένειας στήν κοινωνικοποίηση τοῦ ἀτόμου εἶναι ἀναμφισβήτητη· διαφέρει ὅμως ἀπό οἰκογένεια σέ οἰκογένεια στό βαθμό πού τά νεαρά μέλη τῆς ἐνστερνίζονται τίς βασικές ἀξίες τῆς κοινωνίας καί προσαρμόζουν τή συμπεριφορά τους στό κοινωνικό σύστημα τῆς. Στή διαφοροποιημένη αὐτή ἐπίδραση, σημαντικό ρόλο παίζουν ἡ μόρφωση καί ἡ κοινωνική θέση τῶν γονέων.

Οἱ κανόνες πού ἰσχύουν σέ μία οἰκογένεια ρυθμίζουν τή στάση καί τή συμπεριφορά τῶν μελῶν τῆς καί καθορίζουν τό πλαίσιο τῆς ὁμαδικῆς συμβίωσης. Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ κοινωνικοὶ αὐτοὶ κανόνες ἔχουν ἐπηρεαστεῖ σέ τέτοιο βαθμό ἀπό τήν τεχνολογική πρόοδο καί τή βιομηχανική ἀνάπτυξη, ὥστε νά σημειωθοῦν θεμελιώδεις ἀλλαγές στή δομή τῶν σχέσεων τῆς παραδοσιακῆς οἰκογένειας.

Ἡ βασική ὑπόθεση πού ἔχει διαπιστωθεῖ εἶναι ὅτι ἡ τεχνολογική πρόοδος ἐπέδρασε ἀρνητικά στοὺς δεσμούς ἀνάμεσα στά μέλη τῆς παραδοσιακῆς οἰκογένειας, τά ὁποῖα, ἀνάλογα μέ τό επίπεδο τῆς βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως τῆς κοινωνίας, εἶναι νά ἀνεξαρτητοποιοῦνται ἀπό τήν πρωτογενῆ αὐτή ομάδα.

Πολλοὶ μελετητές τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ἔχουν παρατηρήσει καί ἀναφέρει ὅτι τά μέλη τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας συνδέονται μέ πολύ ἰσχυροὺς δεσμούς. Αὐτοὺς ὁ χαρακτήρας τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας θά ἐξετασθεῖ ἀπό τά ἐξῆς χαρακτηριστικά: α) οἱ ἐξοδοὶ ἀπό τό σπίτι γιά ψυχολογικούς καί πολιτιστικούς λόγους, β) τά θέματα πού συζητοῦνται μέ τήν παρουσία ἢ μὴ ὄλων τῶν μελῶν καί γ) τή στάση τῶν γονέων στό ζήτημα τῆς ἐπιλογῆς τοῦ ἐπαγγέλματος καί τοῦ συντρόφου τοῦ παιδιοῦ τους (παιδιῶν τους). Τά θέματα αὐτά συνδέονται καί μέ τό ρόλο τῆς ἀδραματίζουν κυρίως οἱ γονεῖς στά πλαίσια τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς. Τό ἐνοτικό στοιχεῖο στό χαρακτήρα τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας θά διαπιστωθεῖ ἀπό στοιχεῖα πού θά προκύψουν ἀπό τήν ἔρευνα μέ τό ἐρωτηματολόγιο ἀλλά καί ἀπό τήν ἐπιτόπια ἔρευνα μέ συνεντεύξεις σέ βάθος.

1. Ἐξοδοὶ ἀπό τό σπίτι γιά λόγους ψυχολογικούς καί πολιτιστικούς

Στό θέμα τῶν ἐξόδων τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας ἀπό τό σπίτι γιά λόγους ψυχολογικούς ἢ πολιτιστικούς, ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι τό ζεῦγος δέν ἐξέρχεται

συνήθως μαζί ἀλλά ὁ ἄνδρας προτιμᾷ νά πηγαίνει μόνος ἢ μέ φίλους σέ ὀρισμένους χώρους. Τό ἴδιο κάνει καί ἡ γυναίκα. Αὐτή ἡ ἀποψη στηρίζεται στήν ἔννοια τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπό ἰδιαίτερους τομεῖς δραστηριότητας γιά τόν ἄνδρα καί τή γυναίκα.

Ὅπως προκύπτει ἀπό τίς ἀπαντήσεις τῶν γονέων πού ἔλαβαν μέρος καί στίς τρεῖς περιοχές τῆς παρουσίας ἔρευνας, ἡ περίπτωση τῆς συμμετοχῆς ὄλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας στίς ψυχολογικές καί πολιτιστικές ἐξόδους τῆς κυριαρχεῖ ἐναντί ἄλλων περιπτώσεων, ὅπως τοῦ ζεύγους μόνου του ἢ μέ φίλους, γείτονες ἢ κάθε συζύγου μόνου.

Ἐτσι, ἐμφανίζεται ἡ ἐλληνική οἰκογένεια νά εἶναι ἐκσυγχρονισμένη στό θέμα αὐτό καί παράλληλα νά διατηρεῖ τοὺς παραδοσιακοὺς τῆς δεσμούς. Πρέπει ὅμως νά ληφθεῖ ὅπ' ὄψη ὅτι οἱ οἰκογένειες πού ἐπελέγησαν γιά τήν ἔρευνα ἔχουν παιδιά σέ ἡλικία πού δέν ἐπιτρέπεται μεγάλη ἀνεξαρτησία. Ἡ εἰκόνα τῶν ψυχολογικῶν ἐξόδων καί πολιτιστικῶν ἐξόδων τῆς οἰκογένειας συμπληρώνεται μέ τό ἐξῆς ἐνδιαφέρον στοιχεῖο: καί στοὺς τρεῖς χώρους ὑπερτερῶν οἱ ἐξοδοὶ πού ἔχουν χαρακτήρα κυρίως ψυχολογικό (π.χ. κέντρα διασκεδάσεως, ἐστιατόρια, ἐκδρομῆς στή φύση).

Τά παιδιά παρουσίασαν μία εἰκόνα διαφορτικῆ ἀπό τοὺς γονεῖς. Δηλώνουν δηλαδή ὅτι πῶς συχνά βγαίνουν μέ τοὺς φίλους. Αὐτό διαπιστώθηκε καί κατὰ τήν ἐπιτόπια ἔρευνα μέ συνεντεύξεις σέ βάθος, ὅπου οἱ ἴδιοι οἱ γονεῖς διευκρίνισαν ὅτι πολλές φορές ἀφήνουν τά παιδιά νά πάνε μέ τοὺς φίλους στόν κινηματογράφο καί τίς ἀθλητικές ἐκδηλώσεις. Ἴδιος οἱ τελευταῖες δέν ἐνδιαφέρουν ἰδιαίτερα τοὺς μεγάλους.

Αὐτή ἡ τακτικὴ θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ σάν τήν ἀνεξαρτητοποιήσεως τῶν παιδιῶν, ἡ ὁποία παρατηρεῖται κυρίως σ' ὄλες τίς ἀνεπτυγμένες ἀστικές κοινωνίες. Ἄπο τίς ἀπαντήσεις ὅμως τῶν παιδιῶν τῆς ἔρευνάς μας ἀποδεικνύεται ὅτι τά ποσοστά ἐξόδου μέ τοὺς γονεῖς εἶναι ὑψηλότερα στό ἀστικό δείγμα καί κυρίως ὅσον ἀφορᾷ στό θέατρο καί τά μουσεῖα. Αὐτό ἴσως ὀφείλεται στήν προσάθεια τῶν γονέων νά δώσουν πολιτιστικὴ ἀγωγή στόν τῶν παιδιῶν τους.

2. Θέματα πού συζητοῦνται μέ τήν παρουσία ἢ μὴ ὄλων τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας

Στό παρελθόν, ἐπικρατοῦσε ἡ ἀντίληψη ὅτι στήν παραδοσιακὴ ἐλληνικὴ οἰκογένεια δέν γινόταν διάλογος ἀνάμεσα στά μέλη τῆς σέ θέματα ζωτικὰ γι' αὐτήν καί τήν εὐρύτερη κοινωνία. Συνήθως, ἦταν μία ἐπικοινωνία μονομεροῦς κατευθύνσεως, στήν ὁποία ὁ πατέρας ἢ ἡ μητέρα ἢ καί οἱ δύο γονεῖς ἀποφάσιζαν γιά ὀρισμένα θέματα καί ἀνακοίνωναν τήν ἀπόφασή τους στόν ἄλλο ἢ καί στά παιδιά. Τήν ἴδια μονομερῆ κατευθύνση ἀκολουθοῦσε καί ἡ οἰαδήποτε διδαχὴ πρὸς τά παιδιά. Ἡ συμμετοχὴ ὄλων τῶν μελῶν τῆς

65. Μαρία Ἠλιοῦ, ὀ.π., σ. 185.

οικογένειας στις συζητήσεις είναι χαρακτηριστικό των σύγχρονων κοινωνιών. Αυτή τη νέα τάση φαίνεται ότι ακολουθεί και η ελληνική οικογένεια. Όπως αποδείχθηκε τόσο από την προέλευση όσο και από την επιτόπια με συνεντεύξεις σε βάθος, τα παιδιά εκτός από τη συμμετοχή στο διάλογο έχουν και γνώμη που σήμερα γίνεται, ιδιαίτερα στο αγροτικό δείγμα, παρ'όλες τις αντίθετες απόψεις, αποδεκτή από τους γονείς. Στη διαμόρφωση αυτής της νέας πραγματικότητας φαίνεται ότι διαδραματίζει σημαντικό ρόλο η υπεροχή των παιδιών στο μορφωτικό επίπεδο έναντι των γονιών τους.

Οι συζητήσεις μέσα στην οικογένεια, στις οποίες λαμβάνουν μέρος όλα τα μέλη της, υπερτερούν σε συχνότητα έναντι όσων γίνονται για τα ίδια θέματα με άτομα εκτός αυτής. Από τα αποτελέσματα της έρευνας φαίνεται ότι τα θέματα που συζητούν συχνά οι γονείς με τα παιδιά τους μέσα στην οικογένεια (σε ποσοστό από 60% μέχρι 82% και στις τρεις περιοχές) είναι τα προβλήματα του σχολείου και η μόρφωση των παιδιών. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι τα θέματα παιδιών κυριαρχούν στις συζητήσεις και συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον.

Ακολουθεί στις συζητήσεις των γονέων με τα παιδιά τους το θέμα της θρησκείας (τά ποσοστά των απαντήσεων των μητέρων είναι: 72% στο αγροτικό, 68,5% στο ήμισυτικό και 51% στο αστικό δείγμα). Τέταρτο έρχεται το θέμα της τηλεόρασης. Τα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά θέματα δεν φαίνεται να περιλαμβάνονται στα πρωταρχικά θέματα συζητήσεως των μελών της οικογένειας, τουλάχιστον στις αγροτικές και ήμισυτικές περιοχές. Σε όλα τα παραπάνω θέματα οι απαντήσεις των πατέρων πλησιάζουν τις απαντήσεις των μητέρων.

Μεταξύ τους οι δύο γονείς συχνότερα συζητούν τα επαγγελματικά τους θέματα (από 50% μέχρι 64,5% και στα τρία δείγματα). Η εκπαίδευση και το μέλλον των παιδιών ελάχιστα συζητούνται ανάμεσα στους δύο μόνο γονείς, αλλά κυρίως με τη συμμετοχή των παιδιών τους όπως αναφέρθηκε προηγουμένως.

Δεν φαίνεται ν' αποτελούν σημεία επαφής και διαύλους επικοινωνίας και ανταλλαγής απόψεων θέματα με καθαρά πολιτιστικό χαρακτήρα όπως η μουσική, η τέχνη, ο κινηματογράφος και τα βιβλία, τουλάχιστον όσον αφορά στις αγροτικές και ήμισυτικές περιοχές.

Για όρισμένα θέματα, η διαφορά των ποσοστών των απαντήσεων στα τρία δείγματα είναι σημαντική. Συγκεκριμένα, ένας παραδοσιακός θεσμός—όπως είναι η θρησκεία—συζητείται ως θέμα πολύ περισσότερο στις αγροτικές και ήμισυτικές περιοχές, ενώ στις αστικές τα ποσοστά καθίστανται σε χαμηλά επίπεδα. Αυτό υποδηλώνει μία νέα τάση και διαφορά νοοτροπίας των γονέων των αστικών περιοχών στο θέμα της θρησκείας. Αντίθετα, τα πολιτικά (καθώς και τα κοινωνικά και οικονομικά θέματα), ο κινηματογράφος, η μου-

σική και η τέχνη, καθώς και τα βιβλία, συζητούνται συχνότερα στις αστικές, σε σύγκριση με τις αγροτικές και μερικώς τις ήμισυτικές περιοχές.

Τα παιδιά απαντούν ότι τα θέματα που συζητούν κυρίως με όλη την οικογένεια είναι: διακοπών και μορφωτικά, επαγγελματικά και μελλοντικά τους σχέδια, σε ποσοστά που κυμαίνονται από 40% μέχρι 65,5%, με αύξηση και για τις δύο κατηγορίες των θεμάτων στην Αθήνα. Η τηλεόραση έχει δευτερεύουσα σημασία στις συζητήσεις των παιδιών μέσα στην οικογένεια και δεν συγκεντρώνει απαντήσεις περισσότερες από το 1/3 του συνόλου και για τα τρία δείγματα. Όπως και για τους γονείς έτσι και για τα παιδιά, οι πολιτιστικοί τομείς δεν αποτελούν αντικείμενο οικογενειακών συζητήσεων. Είναι αξιοπροσοχής ότι σε καθαρά πολιτιστικούς τομείς δεν φαίνεται να υπάρχουν έρεθίσματα για ανταλλαγή ιδεών και να δημιουργείται κλίμα ενθαρρύνσεως και επικοινωνίας ανάμεσα στις δύο γενιές. Το φαινόμενο μετριάζεται στην Αθήνα.

Τα παιδιά προτιμούν να συζητούν με τα αδέρφια τους θέματα μουσικής, κινηματογράφου, τηλεόρασης και άθλητικά, ενώ δεν φαίνεται να συμμετέχουν σε συζήτηση πάνω σε οικογενειακά θέματα παραδοσιακού χαρακτήρα, όπως είναι το θέμα της αγοράς ή μετακόμισης σε καινούργιο σπίτι: οικονομικό θέμα που θεωρείται ότι ανήκει στην αρμοδιότητα των γονέων.

Ανακεφαλαιώνοντας, υπογραμμίζουμε ως ουσιαδότερα τα ακόλουθα: Τα θέματα που συζητούν οι διάφορες ομάδες μέσα στην οικογένεια (π.χ. γονείς μεταξύ τους, αδέρφια μεταξύ τους, γονείς με παιδιά) δεν παρουσιάζουν μόνο ομοιότητες αλλά και διαφορές που όφειλονται στα ειδικά ενδιαφέροντα κάθε ομάδας. Συγκεκριμένα: τα βασικά θέματα που συζητεί η οικογένεια μαζί είναι: τα προβλήματα σχολείου, η μόρφωση και τα μελλοντικά σχέδια των παιδιών. Σε μικρότερα ποσοστά συζητούνται μερικά θέματα από τα παιδιά με τον πατέρα ή τη μητέρα χωριστά. Τα άθλητικά, πολιτικά, καθώς και τα κοινωνικά και οικονομικά θέματα, συζητούνται περισσότερο με τον πατέρα, ενώ με τη μητέρα συζητείται περισσότερο το θέμα της θρησκείας.

3. Η στάση των γονέων στο ζήτημα της επιλογής του επαγγέλματος και του συντρόφου του παιδιού τους (παιδιών τους)

Στις παραδοσιακές οικογένειες, η λήψη της απόφασης από τους γονείς στο θέμα της επαγγελματικής σταδιοδρομίας των παιδιών συνδέεται με λόγους οικογενειακής παραδόσεως και κοινωνικού γοήτρου. Οι γονείς, και ιδιαίτερα ο πατέρας, είχαν τον πρώτο λόγο στο θέμα της επιλογής του επαγγέλματος του παιδιού (παιδιών) και του συντρόφου του (συντρόφου του).

Αυτή η παραδοσιακή στάση έχει σημαντικά αλλά-

Ξει. Τά ποσοστά τῶν γονέων πού παραδέχονται ὅτι θά ἐπέβαλλαν τή γνώμη τους εἶναι σχεδόν μηδαμινά. Καί στά τρία ὑπο-δείγματα, σέ ποσοστά πού κυμαίνονται γύρω στό 60% γιά ἀγόρι καί κορίτσι, οἱ μητέρες δήλωσαν ὅτι ἀπλῶς θά προσπαθοῦσαν νά ἐπιβάλουν τή γνώμη τους. Αὐτή εἶναι μιά κατάσταση πού δείχνει μιά τάση ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας. Εἶναι σημαντικό ὅτι στό σημεῖο αὐτό ἡ ἀγροτική, ἡ ἡμισιαστική καί ἡ ἀστική κοινωνία βρίσκονται στό ἴδιο ἐπίπεδο ἐξελίξεως. Γύρω στό 20% κυμαίνονται σέ ὅλα τά ὑπο-δείγματα τά ποσοστά τῶν μητέρων πού παραδέχονται ὅτι δέν θά παρενέβαιναν καί ὅτι θά ἄφηναν τά παιδιά τους ἐλεύθερα νά ἀποφασίσουν μόνα τους. Οἱ πατέρες γενικά συμφωνοῦν μέ τίς συζύγους τους. Ἀνεξάρτητα ὁμως ἀπό τήν κατανομή τῶν ἀπαντήσεων ὡς πρός τό εἶδος τῆς συμπεριφορᾶς στόν τομέα τοῦ ἐπαγγέλματος τῶν παιδιῶν, ἡ ἀντιμετώπιση καί γιά τά δύο φύλα εἶναι γιά τούς γονεῖς κοινή. Ἡ εἰκόνα αὐτή ἀποτελεῖ ἐνδειξη ἐνός μεταβατικοῦ σταδίου τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας.

Ἐπειδή ὁ γάμος συνδέεται μέ περιουσιακά θέματα καί τήν προίκα, οἱ γονεῖς καί ἰδιαίτερα ὁ πατέρας ἔχει τόν πρῶτο λόγο στή λήψη ἀποφάσεων. Ὅπως ὁμως ἀπέδειξε ἡ ἔρευνά μας, ὑπάρχει σήμερα ἐμφανῆς τάση ἀπομακρύνσεως ἀπό τό παραδοσιακό αὐτό πρότυπο, ἀφοῦ τά ποσοστά τῶν γονέων πού θά ἐπέβαλλαν τή

γνώμη τους στό θέμα τοῦ γάμου τῶν παιδιῶν τους εἶναι ἀσήμαντα. Καί στίς τρεῖς περιοχές τῆς ἔρευνας, τά ποσοστά τῶν ἀπαντήσεων τῶν μητέρων κυμαίνονται ἀπό 53,5% μέχρι 63% στήν περίπτωση πού θά προσπαθοῦσαν ἀπλῶς νά ἐπιβάλουν τή γνώμη τους στό γάμο τῶν ἀγοριῶν ὅσο καί τῶν κοριτσιῶν τους. Οἱ ἀπαντήσεις τῶν πατέρων πλησιάζουν ἐκεῖνες τῶν μητέρων. Ἡ τάση αὐτή τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ παρατηρεῖται μέσα στήν ἐλληνική οἰκογένεια καί ἰσχύει γιά τά τρία ὑπο-δείγματα μέ ἐλάχιστες διαφορές. Ἐνα ποσοστό τῶν γονέων, πού κυμαίνεται γύρω στό 20% καί στίς τρεῖς περιοχές πού ἔγινε ἡ ἔρευνα, διέπεται ἀπό τίς πιό σύγχρονες ἰδέες, ἐπειδή ὑποστηρίζει ὅτι τό θέμα τοῦ γάμου εἶναι προσωπικό καί γι' αὐτό πρέπει νά ἀποφασίζουν μόνα τους τά παιδιά. Ἀξίζει ἐπίσης νά τονιστεῖ ὅτι ἡ στάση τῶν γονέων στό θέμα τοῦ γάμου τῶν παιδιῶν τους, ὅπως ἄλλωστε παρατηρήθηκε καί στό θέμα τοῦ ἐπαγγέλματος, εἶναι σχεδόν ἴδια ἀπέναντι καί στά δύο φύλα.

Τό συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ οἰκογένεια σήμερα διανύει ἕνα μεταβατικό στάδιο ἀπό τήν πατριαρχική στή συντροφική δομή, ὅπου, χωρίς νά ἔχουν χαλαρώσει οἱ δεσμοί ἀνάμεσα στά μέλη, ἔχουν ὑπεσέλθει καί ἐπικρατήσει νέες ἀντιλήψεις, οἱ ὁποῖες καί διαμορφώνουν τό εἶδος συμμετοχῆς καί ἐπικοινωνίας τῶν μελῶν τῆς.